

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

Факультет геології, географії, рекреації і туризму

***Кафедра соціально-економічної географії і регіоназнавства
імені Костянтина Нємця***

До захисту допустити

Завідувач кафедри _____ Людмила НЕМЕЦЬ

«_____» _____ 2025 р.

**ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВІ ПОЛЯРИЗАЦІЇ
В УКРАЇНІ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Виконав: студент 4 курсу, групи ГЕ-41
спеціальності 106 «Географія»,
ОПП «Економічна, соціальна географія та
регіональний розвиток»
Зімін Данііл Іванович

Науковий керівник:
д. геогр. н. проф. Сегіда Катерина Юріївна

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Голова ЕК Тарас ПОГРЕБСЬКИЙ

Секретар ЕК Олена ПЕДЬ

«_____» _____ 2025 р.

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ.....		5
1.1 Поняття та сутність суспільно-географічної поляризації.....		5
1.2 Фактори формування суспільно-географічної поляризації.....		15
1.3 Теоретичні моделі суспільно-географічної поляризації.....		21
1.4 Методологічні підходи до вивчення суспільно-географічної поляризації.....		25
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ.....		32
2.1 Економічна поляризація регіонів України.....		32
2.2 Соціально-демографічна поляризація регіонів України.....		41
2.3 Політична ситуація та вплив децентралізації на регіональний розвиток.....		48
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ У СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІЙ ПОЛЯРИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ.....		53
3.1 Просторові зміни в умовах війни.....		53
3.2 Економічна поляризація і трансформація функціонування міст в умовах війни.....		57
3.3 SWOT-аналіз суспільно-географічної поляризації в Україні під час війни.....		62
ВИСНОВКИ		68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....		71
ДОДАТКИ.....		77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Суспільно-географічна поляризація є однією з ключових проблем і явищ у сучасному розвитку територій, яка відображає нерівномірність соціально-економічних, культурних та політичних процесів у просторі. Це явище має значний вплив на функціонування суспільства та території, розвиток економіки та забезпечення соціальних потреб. Дослідження суспільно-географічної поляризації дає розуміння просторових диспропорцій та формування ефективних заходів та стратегій, що спрямовані на зменшення нерівностей між регіонами та досягання сталого розвитку. Суспільно-географічна поляризація в Україні має свої специфічні особливості, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Відмінності у прояві цього явища створенні під умовами історичних процесів заселення та освоєння території, геополітичні впливами, нерівномірністю соціально-економічного розвитку, національним складом населення, а також рівнем соціальної вразливості та стійкості населення, які відрізняються в залежності від регіонів і типів населених пунктів.

Об'єктом дослідження є суспільно-географічні процеси, що відбуваються на території України в контексті просторової нерівномірності соціально-економічного та демографічного розвитку.

Предметом дослідження є просторові прояви, чинники та наслідки суспільно-географічної поляризації в Україні.

Мета дослідження – визначити сутність, особливості, причини та наслідки суспільно-географічної поляризації в Україні, встановити зміни після початку повномасштабної війни.

Для досягнення мети були поставлені **наступні завдання:**

- розглянути сутність, зміст і наукові підходи до вивчення суспільно-географічної поляризації;
- проаналізувати рівень соціально-економічної диференціації в розрізі регіонів України, визначити чинники та прояви суспільно-просторової поляризації;

- виявити зміни у просторовій поляризації України під впливом повномасштабної війни; провести SWOT-аналіз суспільно-географічного розвитку України з урахуванням виявлених поляризаційних процесів.

Проблема поляризованого розвитку регіонів України пов'язана зі значним поширенням депресивних регіонів, розривів та відмінностей регіонів. Визначено доцільність використання отриманих результатів для розробки стратегій мінімізації процесів поляризованого розвитку регіонів. Зокрема, прояви суспільно-географічної поляризації досліджували та розглядали Пилипенко І. [33-35], Мезенцев К. [22-24], Підгрушний Г. [22, 37], Мезенцева Н. [22, 25, 26], Горіна, Г. [11], Барановський М. [8], Шаблій О. [44] та інші.

Апробація. Результати, безпосередньо пов'язані з темою кваліфікаційної роботи, були представлені у формі тез доповіді «Прояви суспільно-географічної поляризації в Україні в умовах війни» на Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Регіон – 2025: суспільно-географічні аспекти» [17]. У доповіді висвітлено загострення соціально-географічних контрастів у регіональному розвитку України в умовах повномасштабного воєнного конфлікту. Окремі положення також обговорювалися на Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон-2022: стратегія оптимального розвитку» [14], міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Регіон – 2023: суспільно-географічні аспекти» [15], опубліковані у співавторстві у статті «Можливості застосування комп'ютерних ігор в освітньому процесі (на прикладі моделювання міст у Cities Skylines)» [16] у фаховому виданні України категорії Б.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота бакалавра складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (48 найменувань) та додатків. Обсяг кваліфікаційної роботи складає 81 сторінку, містить 16 рисунків та три таблиці.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ

1.1. Поняття та сутність суспільно-географічної поляризації

Суспільно-географічна поляризація – це складний і багатовимірний соціально-економічний процес, який відображає нерівномірність розвитку територій у межах країни чи регіону, що виявляється у різному рівні соціального добробуту, економічної активності, демографічної динаміки, інфраструктурної забезпеченості, доступу до публічних послуг та загальної якості життя. Така поляризація формується під впливом історичних, політичних, економічних та природно-географічних чинників, і з часом закріплюється через просторову концентрацію ресурсів, капіталу, людського потенціалу, інвестицій і новітніх технологій у вибраних центрах - ядрах зростання. Поляризація проявляється у просторових диспропорціях між різними регіонами країни за такими показниками, як рівень валового регіонального продукту, середня заробітна плата, рівень зайнятості, демографічний приріст або спад, ступінь урбанізації, розвиток інфраструктури, доступ до медичних, освітніх та культурних послуг. У найбільш розвинених регіонах (як правило, це столиця, великі міста або промислові центри) спостерігається вища концентрація виробництва, інвестицій, інновацій та кадрів, що створює умови для економічного зростання. Натомість периферійні території, які часто є сільськими, депресивними або віддаленими, стикаються з деградацією виробничого потенціалу, відтоком населення, старінням демографічної структури та браком інвестицій. Поляризація – це не лише негативне явище, а й природна властивість просторового розвитку. Вона є логічним наслідком дії економічних законів, таких як ефекти масштабу, ефект агломерації та концентрації. У просторі завжди будуть місця з більшою привабливістю -

через вигідне географічне розташування, транспортні вузли, освітні центри чи індустріальні кластери. Це призводить до посилення поляризації: ключові центри продовжують акумулювати ресурси, розвиватися швидше і ставати ще привабливішими для бізнесу, населення та капіталу, в той час як інші території – менш конкурентоспроможні – залишаються поза головними потоками розвитку. Таким чином, у суспільно-географічному контексті поляризація проявляється як нерівномірність залучення територій до процесів соціально-економічного зростання [22, 24].

З позицій регіонального розвитку можна виокремити дві основні концепції:

Перша - модель вирівнювання (експансивна модель). Вона орієнтована на забезпечення рівномірного розвитку всіх територій через державні інвестиції, дотації, підтримку периферії, стимулювання локальних ініціатив. Її мета - зменшення регіональних диспропорцій, залучення всього територіального потенціалу країни, забезпечення соціальної справедливості та просторової рівноваги [27, 30].

Друга - модель поляризованого розвитку (інтенсивна модель). Вона визнає, що повністю вирівняти розвиток територій неможливо й економічно нераціонально. Натомість фокус робиться на підтримці сильних центрів зростання - «полюсів розвитку», які виступають як двигуни для ширшого простору. Їх розвиток, за задумом, має створити ефект «розтікання» або «поширення» розвитку на навколишні райони, через міжрегіональні зв'язки, ринки праці та інфраструктуру [27, 30, 32].

Виходячи з цього, можна зробити визначення суспільно-географічній поляризації - це процес просторового розшарування, концентрації та диференціації окремих соціально-економічних районів довкола певного центру або полюса, що ґрунтується на дії агломераційних ефектів. Такий процес супроводжується формуванням територіальної ієрархії у межах держави: одні регіони стають локомотивами зростання, концентруючи інвестиції, інновації, робочі місця та соціальні послуги, тоді як інші втрачають

конкурентоздатність і ресурсний потенціал, маргіналізуються та поступово переходять до стану глибокої соціально-економічної стагнації. [22, 33]

Виходячи з цього, можна зробити визначення **суспільно-географічній поляризації** – це процес просторового розшарування, концентрації і диференціювання окремих соціально-економічних районів довкола полюсу, що оснований на ефекті агломерування, який характеризується нерівномірним розподілом економічної, соціальної, культурної активності в межах певної території. У результаті такого процесу формуються «полюси зростання» – місця концентрації ресурсів, інновацій, інфраструктури та людського потенціалу, які мають переваги у розвитку порівняно з іншими, менш розвиненими територіями. За теорією Дж. Фрідманна «Центр-периферія», **полюс** - це територія або місце, яке виступає центром концентрації економічної, соціальної, інфраструктурної чи іншої активності. Полюси характеризуються високим рівнем розвитку, ресурсів, інновацій і мають значний вплив на навколишні регіони. Вони відіграють роль "точок тяжіння", сприяючи зосередженню людського капіталу, фінансів та інвестицій. Протилежністю полюса є термін **периферія**, що означає території, які характеризуються нижчими рівнями соціально-економічного розвитку, слабкою інфраструктурою, обмеженим доступом до ресурсів і послуг, а також меншою інтенсивністю економічної та соціальної активності порівняно з полюсами. Периферійні території зазвичай є менш привабливими для інвестицій, мають менший вплив у регіональних і національних процесах і часто залежать від ресурсів і рішень, що генеруються в центрах розвитку [7, 22, 44].

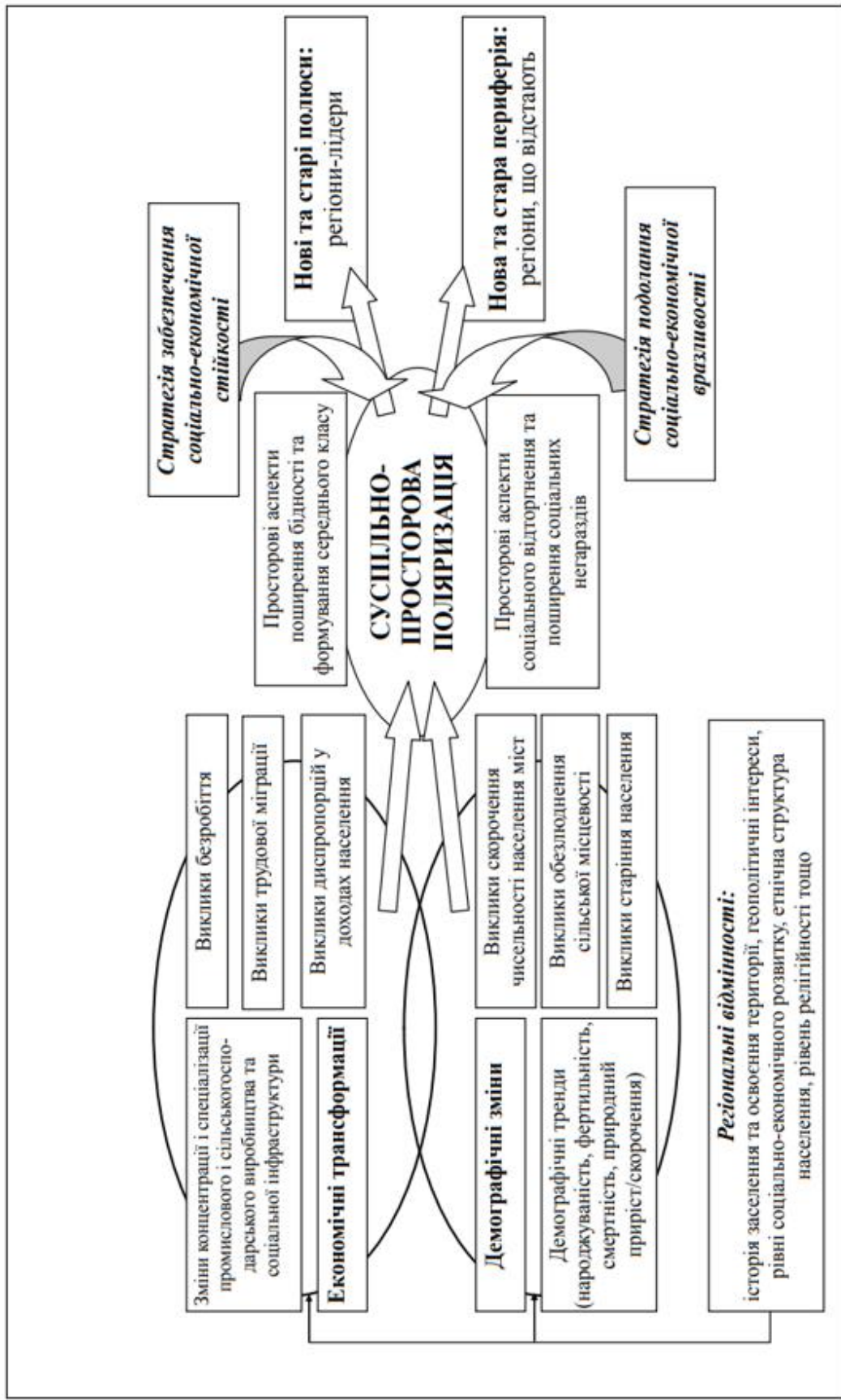


Рис.1.1 Схеми суспільно-географічної поляризації [22]

Схема суспільно-просторової поляризації відображає комплексну природу цього явища, що формується під впливом низки взаємопов'язаних соціально-економічних, демографічних та просторових чинників. Центральним елементом у представленій моделі є сама поляризація, яка розглядається як результат дії економічних трансформацій, демографічних змін і регіональних відмінностей, що проявляються через просторові диспропорції у розвитку територій. Серед економічних чинників у схемі виділяються зміни концентрації та спеціалізації промислового і сільськогосподарського виробництва, а також соціальної інфраструктури. Ці процеси породжують низку викликів - безробіття, трудову міграцію, диспропорції в доходах населення - що сприяють зміцненню вже існуючих регіональних контрастів. Демографічні зміни відіграють не менш важливу роль: зменшення чисельності населення міст, обезлюднення сільських територій, старіння населення - все це сприяє поглибленню соціально-економічної нерівності між територіями. Додатково вказані демографічні тренди (народжуваність, смертність, природний приріст або скорочення) виступають як фактори, що впливають на потенціал регіонів до відтворення людського капіталу та підтримки базової економічної активності [22].

Регіональні відмінності, що відображаються в історії заселення, геополітичному розташуванні, етнічній структурі населення, рівнях соціально-економічного розвитку та релігійних характеристиках, становлять фонові умови, в яких відбувається поляризація. Ці відмінності пояснюють, чому одні регіони трансформуються у "полюси зростання", тоді як інші залишаються або стають маргінальними, створюючи просторову асиметрію в межах країни. На схемі відображено два головні просторові виміри поляризації - поширення бідності та формування середнього класу, а також поширення соціальних негараздів і соціального відторгнення. Ці просторові процеси дозволяють зрозуміти, як економічні й демографічні виклики проявляються не лише в соціально-економічних показниках, а й у якісному сприйнятті життя населенням у різних регіонах [22].

Методологічне значення цієї схеми полягає в можливості її використання як аналітичного інструменту для вивчення суспільно-просторової поляризації. Вона дозволяє структурувати дослідження, визначити зв'язки між причинами та наслідками, а також встановити просторові закономірності. У дослідницькому процесі дана схема може слугувати каркасом для побудови моделі регіонального аналізу: зокрема, через накладання статистичних індикаторів на географічні карти, використання ГІС-технологій для просторового моделювання, проведення соціологічних досліджень у зонах, що відзначаються високим рівнем соціальної вразливості або, навпаки, лідерства. Крім того, важливою є її роль у формуванні стратегій реагування: відповідно до моделі, передбачено як заходи щодо зміцнення соціально-економічної стійкості для регіонів-лідерів, так і розробку стратегій подолання вразливості для регіонів, що відстають [8, 11, 23].

Ключове поняття - “полюс зростання” увійшло в науковий обіг завдяки французькому економісту Франсуа Перру. Він наголошував, що економічне зростання не відбувається одночасно у всіх секторах чи регіонах, а концентрується у “точках тяжіння” - полюсах, звідки поширюється на інші території. У межах регіональної економіки це означає, що розвиток не є дифузним і рівномірним, а відбувається нерівномірно - через “розтікання” від центрів до периферії. В контексті України цю теорію можна використати як аналітичний інструмент для виявлення центрів акумуляції капіталу, трудових ресурсів, інфраструктури, інновацій - таких як Київ, Львів, Харків, Одеса, Дніпро - та аналізу того, наскільки ці процеси впливають на навколишні області або залишають периферію ізольованою [1, 30].

Теорія “центр – периферія” Джона Фрідмана, у свою чергу, розглядає поляризацію як фундаментальний механізм просторового розвитку. У моделі Фрідмана центр - це територія з найвищою щільністю соціально-економічної активності, яка генерує інновації, фінанси, інформаційні потоки і контроль. Периферія - простір, який не володіє повною інституційною чи економічною автономією та є залежним від центру. В українських реаліях - це чітко

простежується: Київська агломерація або великі обласні центри концентрують більшість ІТ-компаній, фінансових установ, медіа, вузів, тоді як сільські райони або малі міста функціонують у залежності від зовнішніх ресурсів, часто виконуючи роль донорів (трудова міграція, ресурсне забезпечення тощо) [1].

Проблематикою "центр-периферія" почала вивчатись ще на початку ХХ ст. Дослідження по цій тематиці проводили І. Валлерстайн, Х. Маккіндер, К. Хаусхофер, Д. Майнінг, С. Коен. Якщо розглядати глобальний рівень, конструкція "центр-периферія" досить проста: центр - Західна Європа, Англо-Америка, Японія, а все інше це периферія. Інколи виділяється напівпериферія, на думку І. Валлерстайна, будуть поєднуватись функції центра та периферії, що буде уявляти собою перехідну зону. Якщо розглядати український контекст, після здобуття незалежності нашою державою, все більше почали приділяти уваги теорії "центр-периферія", адже проблема регіональних нерівностей стала все більше проявлятись. В Україні розподіл "центрів" є більш рівномірною по всій території країни - це великі міста Київ, Харків, Львів, Дніпро, Одеса, які є центрами соціально-економічного розвитку, привабливістю, демографічно кращими показниками тощо. Але якщо розглядати суспільно-географічну поляризацію на різних рівнях країни [22] :

- між столицею і іншими територіями;
- між окремими регіонами;
- між міськими та сільськими районами;
- між великими та малими містами.

Український контекст після 1991 року засвідчив стрімке посилення регіональних диспропорцій, особливо у площині доступу до соціальних благ, швидкості модернізації, інвестиційної привабливості та динаміки зайнятості. Це викликало новий інтерес до моделей просторової поляризації - зокрема, до концептуального поділу на центр і периферію. Варто відзначити, що в Україні центри не сконцентровані в одному макрорегіоні (як, наприклад, у Франції навколо Парижа), а розподілені більш рівномірно: Київ, Харків, Львів, Дніпро,

Одеса – це п'ятірка найбільших “полюсів зростання”, які відіграють ключову роль у трансформації економіки, освітнього ландшафту та внутрішньої міграції. Разом із тим, система українських центрів має чітко виражену ієрархію, що створює чотири основні “лінії поляризації”: Між столицею і регіонами - Київ акумулює понад 25% фінансового і ділового ресурсу країни, при цьому забезпечуючи найвищу середню зарплату та продуктивність праці. Між регіонами України - значні диспропорції між Заходом, Центром, Півднем і Сходом, зокрема за показниками ВРП, демографії, інвестактивності. Між міськими та сільськими територіями - урбанізовані центри мають кращу інфраструктуру, медицину, освіту, доступ до послуг, тоді як села залишаються демографічно і соціально вразливими. Між великими містами та малими містечками - малі міста не витримують конкуренції, втрачають населення, підприємства, вищі навчальні заклади, втрачають свій статус центрів тяжіння. Полюси зростання в Україні - це не лише столиця та мегаполіси, але й локальні центри в межах окремих регіонів (наприклад, Ужгород у Закарпатті чи Чернівці на Буковині). Проте саме п'ять головних центрів формують загальноукраїнську структуру просторового розвитку [25, 26]. Ці полюси:

- Мають високу концентрацію ВРП, зайнятості, освіти, ІТ-сектору, фінансів;
- Забезпечують “зовнішні функції” - тобто виступають експортерами послуг, знань, кадрів;
- Формують міжрегіональні потоки: трудові, освітні, культурні;
- Активно впливають на міграційні процеси - приймаючи внутрішніх переселенців та молодь.

Полюси соціально-економічного розвитку є ключовими центрами, що відіграють вирішальну роль у формуванні динаміки регіонального розвитку. Їхньою головною особливістю є здатність створювати імпульси розвитку, які поширюються на навколишні території, стимулюючи їхній соціально-економічний поступ. Однією з визначальних рис полюсів є активна реалізація зовнішніх функцій. Ці функції спрямовані на залучення ресурсів, розвиток

економіки прилеглих територій і посилення їхнього зв'язку з центром. Таким чином, полюси виступають генераторами розвитку, забезпечуючи позитивний вплив на ширший регіональний простір. Динамічний розвиток полюсів обумовлюється наявністю унікальних ресурсів. [30]

Важливою характеристикою полюсів соціально-економічного розвитку є підвищена динаміка економічного зростання та соціальної активності, яка перевищує середні показники по країні. Ця динаміка супроводжується поступовим ускладненням внутрішньої структури таких центрів: з'являються нові функціональні зони (бізнес-кластери, науково-освітні парки, логістичні вузли), формуються сучасні інфраструктурні мережі, зростає потреба в інституційних інноваціях і стратегічному плануванні простору. Полюси починають виконувати роль не лише економічних "двигунів", а й творчих, культурних і технологічних хабів, які впливають на трансформацію не лише прилеглих регіонів, а й всієї держави [22, 30, 31].

У той же час активний розвиток полюсів супроводжується й низкою викликів: зростає тиск на транспортну, екологічну, житлову та соціальну інфраструктуру, що потребує ефективних механізмів урбаністичного управління. Наприклад, у Києві останніми роками спостерігається інтенсивне житлове будівництво, яке часто не супроводжується пропорційним розвитком соціальних послуг і доріг, що спричиняє урбанізаційні дисбаланси. У Львові, навпаки, спостерігається певне перевантаження ринку праці через сезонні або міжрегіональні міграційні потоки [33].

Формування полюсів розвитку зазвичай не є прямим наслідком регіональної політики держави. Частіше це – результат природного процесу просторової самоорганізації суспільства, де території, що володіють найсприятливішими умовами (транспортне розташування, історично сформовані промислові кластери, науково-освітній потенціал, сталі управлінські практики), починають домінувати в загальнодержавному розвитку. Інакше кажучи, система полюсів зростання формується ендогенно, хоча держава може прискорити або послабити ці процеси через інвестиційну,

освітню або інфраструктурну політику. Цей процес є проявом фундаментальної властивості суспільного простору - його поляризованості. Простір за своєю природою не є однорідним: він має осередки вищої активності та пасивні зони. У ринковій економіці така концентрація є логічною, оскільки великі агломерації створюють ефект масштабу (дешевше виробляти, краще продавати, легше знаходити робочу силу). Водночас це породжує соціально-економічну дистанцію між центрами та периферіями - різницю у доходах, доступі до медичних послуг, якості освіти, зайнятості та навіть тривалості життя [33, 34].

Регіони, що існують на різних ієрархічних рівнях, не є тимчасовим відхиленням, а становлять системну частину просторової організації суспільства. Їх розвиток – це частина ширшого еволюційного процесу, у якому зміни в економіці, технологіях, демографії, культурі чи геополітичній ситуації впливають на конфігурацію полюсів і периферій. Наприклад, повномасштабна війна в Україні докорінно змінила роль багатьох територій: тиллові регіони Заходу (Львівська, Закарпатська, Тернопільська області) стали новими «точками притягнення» для внутрішньо переміщених осіб, бізнесу, освіти, а отже – новими вузлами просторової активності, здатними трансформувати своє положення у національній системі центрів. Таким чином, полюси зростання – це не лише економічні структури, а просторові маркери суспільного прогресу. Їх наявність, динаміка та взаємодія з периферією відображають стан просторової справедливості, ефективності регіональної політики та потенціал до сталого розвитку в межах держави. Вони також є індикаторами стратегічного потенціалу нації – як у мирний час, так і в умовах криз або трансформацій [34, 37, 38].

Важливою характеристикою полюсів є більш висока, порівняно з іншими господарськими центрами, динаміка розвитку. Вона супроводжується ускладненням їхньої внутрішньої економічної, соціальної, планувальної та організаційної структури. Це створює умови для інновацій і стійкого зростання, але також викликає виклики щодо управління цими процесами.

Формування полюсів соціально-економічного розвитку здебільшого не є прямим результатом регіональної політики держави. Це, швидше, наслідок об'єктивних проявів просторової самоорганізації суспільства, яке функціонує відповідно до властивості суспільного простору – його поляризованості. Полюси виникають природно там, де зосереджені найсприятливіші умови для розвитку. Регіони, які існують на різних ієрархічних рівнях розвитку, є невід'ємними елементами просторової організації суспільства. Їхній розвиток тісно пов'язаний із загальними тенденціями та закономірностями суспільного прогресу, який має поступальний і еволюційний характер [11].

1.2. Фактори формування суспільно-географічної поляризації

Поляризація як багатовимірне явище охоплює широкий спектр просторових процесів, що включають соціально-економічні, демографічні, культурні, політичні та інфраструктурні трансформації. Вона не лише виявляє наявність просторової нерівномірності, а й дозволяє простежити динаміку розвитку суспільства в його просторовому вимірі. Поляризація не є статичним явищем – це постійний процес структурної трансформації, у якому одні території активізуються, концентруючи ресурси, населення та економічну діяльність, а інші залишаються або стають периферійними, втрачаючи економічні функції, населення та інвестиційну привабливість. Концепція соціально-просторової поляризації показує, що формування периферійних територій є не лише результатом занепаду, а й наслідком посилення функцій та зростання привабливості центральних регіонів. Іншими словами, периферія виникає не лише через демографічне скорочення чи економічне ослаблення, а передусім через динамічну концентрацію активності у «полюсах зростання», які стають центрами тяжіння для внутрішніх мігрантів, інвесторів, інновацій, культурного обміну та освітніх процесів. Саме ця концентрація створює просторову нерівність, закріплюючи ієрархію територій. Суспільно-географічна поляризація має низку специфічних ознак, які свідчать про її

прояви в різних аспектах. Однією з основних ознак є нерівномірний розподіл економічної активності. В Україні спостерігається чітка концентрація економічного потенціалу в кількох великих міських агломераціях - Києві, Львові, Харкові, Дніпрі, Одесі, - які виступають центрами ділової, фінансової, освітньої, логістичної та культурної активності. Саме в цих містах зосереджена більшість підприємств із високою доданою вартістю, наукових установ, стартапів, іноземних інвестицій та кваліфікованої робочої сили. Цей розподіл обумовлений ефектами агломерації, зокрема близькістю до ринків, розвиненою інфраструктурою, наявністю кваліфікованих кадрів і можливістю інноваційної взаємодії. Водночас сільські райони та невеликі міста здебільшого виступають постачальниками сировини та трудових ресурсів, не маючи внутрішнього потенціалу для повноцінного розвитку. Ще однією ознакою поляризації є демографічні диспропорції, які проявляються в нерівномірному розподілі природного приросту, рівня смертності, міграційного балансу. Демографічна ситуація в Україні у 2021–2023 роках свідчить про зростання чисельності населення лише в обмеженій кількості регіонів, тоді як більшість областей демонструють стійкий спад. Найбільший приріст населення в умовах повномасштабної війни демонструє м. Київ, частково Львівська область (через релокацію бізнесу і внутрішню міграцію), тоді як східні, північні та прикордонні області зазнають депопуляції. Водночас відтік молоді з периферій до центрів, або з України загалом, лише поглиблює регіональні відмінності та створює виклики для відновлення територій. Не менш важливою ознакою поляризації є нерівний доступ до соціальних благ - медичної допомоги, освітніх послуг, культурної інфраструктури. У великих містах сконцентровані провідні вищі навчальні заклади, спеціалізовані клініки, культурні заклади національного рівня. Натомість жителі малих містечок і сіл часто стикаються з проблемою транспортної доступності до базових соціальних послуг або ж взагалі не мають до них доступу. Це призводить до соціального відчуження та поглиблює різницю у якості життя [7, 8, 12, 19].

Ще однією ознакою є зростання розриву в рівнях доходів між регіонами. Так, за даними Державної служби статистики України, у 2023 році середня заробітна плата в Києві становила понад 21 тис. грн, тоді як у таких регіонах, як Тернопільська, Хмельницька або Чернівецька області - менш ніж 13 тис. грн. Така диференціація заробітків не лише закріплює просторову нерівність, а й мотивує трудову міграцію до більш економічно розвинених регіонів, створюючи додатковий тиск на інфраструктуру центрів і депопуляцію периферій. Суспільно-географічна поляризація характеризується специфічними ознаками, які відображають нерівномірність у різних аспектах розвитку територій. Виявлення таких ознак дозволяє більш чітко окреслити проблематику поляризації, зрозуміти її масштаби та особливості прояву в Україні [13, 24].

Основними ознаками суспільно-географічної поляризації є:

- нерівномірний розподіл економічної активності;
- демографічні диспропорції;
- нерівний доступ до соціальних благ;
- зростання розриву в рівнях доходів між різними територіями.

Причини такої нерівномірності різноманітні. По-перше, економічна спеціалізація: складні, технологічно насичені види діяльності концентруються там, де є відповідне середовище – великі міста з університетами, дослідницькими центрами, кластерними ініціативами. По-друге, це переваги агломерації - можливість кооперації, обміну, масштабування і зниження трансакційних витрат. По-третє, географічні та природні умови: прибережні регіони мають більший потенціал до зовнішньої торгівлі, прикордонні регіони - до логістики. Також важливим фактором є політика держави: у періоди дерегуляції або слабкої регіональної політики ресурси, як правило, стікаються до вже сильних територій. Як приклад, у США після дерегуляції транспорту в 1980-х роках сільські території втратили доступ до багатьох видів послуг, що прискорило їхню економічну деградацію - аналогічні процеси спостерігаються

в Україні при скороченні залізничного сполучення або закритті шкіл у селах [1].

Демографічні диспропорції – один із ключових вимірів суспільно-географічної поляризації, що проявляється у нерівномірному розподілі населення, а також у просторовій диференціації його соціально-економічних, вікових, освітніх та трудових характеристик. Ці диспропорції не лише відображають поточний стан регіонального розвитку, а й активно впливають на майбутню конфігурацію соціального та економічного ландшафту країни. Одним із найбільш виразних проявів є концентрація населення в урбанізованих територіях, що супроводжується вимиранням сільських районів, депопуляцією периферій та зростаючою соціальною асиметрією між різними частинами країни [8, 12].

У процесі урбанізації ми спостерігаємо поступове стягання молодого та економічно активного населення в середні й великі міста, особливо ті, що виконують функції полюсів зростання. Ці міста приваблюють внутрішніх мігрантів через наявність вищих навчальних закладів, робочих місць, якісної медичної інфраструктури, розвиненої транспортної системи та культурного середовища. Водночас сільські райони й малі міста, які не можуть запропонувати подібних можливостей, втрачають молодь, стикаються зі старінням населення, демографічним спадом та відтоком кваліфікованих фахівців. Це зменшує їхню спроможність до розвитку і відтворення людського капіталу [19, 41]. Цей нерівномірний просторовий розподіл населення має прямі наслідки для доступу до ресурсів, політичної мобілізації, планування інфраструктури, і навіть для політичної поляризації. У багатьох країнах світу, включно з Україною, спостерігається тенденція до зростання різниці у політичних настроях між міським і сільським населенням, що пов'язано з різницею в цінностях, рівні доступу до інформації, участі в глобалізованих процесах. Окремо слід зазначити, що висока концентрація певних соціальних груп у містах сприяє внутрішній соціальній поляризації. Молодь, освічені фахівці, представники креативного класу дедалі частіше оселяються в центрі

або в динамічних районах мегаполісів, тоді як люди старшого віку, менш мобільні групи населення або ті, хто опинився у складних життєвих обставинах, концентруються на периферії або в зонах соціального занепаду. Це створює просторову сегрегацію, яка посилює соціальне розшарування навіть у межах одного міста чи агломерації. [30, 33]

Ознаки нерівномірного розподілу економічної активності є ключовим проявом суспільно-географічної поляризації, що відображає концентрацію виробництва, інвестицій, інфраструктури та зайнятості в окремих просторових осередках - зазвичай у великих містах чи економічно розвинених регіонах. Нерівномірний розподіл економічної активності проявляється і утворюється через складні економічні види діяльності, такі як високотехнологічне виробництво, наукові дослідження та фінансові послуги, які мають тенденцію концентруватися у великих містах. Це обумовлено перевагами агломерації, включаючи доступ до кваліфікованої робочої сили, розвинену інфраструктуру та можливість для інноваційного обміну. Наступною умовою формування економічної нерівності є природні умови, такі як наявність ресурсів, клімат та географічне розташування, які впливають на розміщення економічної активності. Наприклад, прибережні регіони часто мають переваги в торгівлі та доступі до міжнародних ринків. Політика дерегуляції та зменшення державного втручання в економіку, також призводить до зосередження інвестицій у вже розвинених регіонах, залишаючи менш розвинені території без необхідної підтримки, що розвиває нерівномірність економічних активностей. Наприклад, у США дерегуляція транспортної галузі в 1980-х роках призвела до скорочення послуг у сільських районах, що погіршило їх економічне становище [1, 25, 27].

Демографічні диспропорції проявляються у нерівномірному розподілі населення та його соціально-економічних характеристик у просторі. Ці диспропорції спричиняють концентрацію населення на окремих територіях, що, своєю чергою, впливає на доступ до ресурсів, політичні уподобання та соціальну згуртованість. Одним із проявів демографічних диспропорцій є

урбанізація, яка призводить до зростання населення в містах та скорочення в сільських районах. Це спричиняє нерівномірний розподіл ресурсів, інфраструктури та можливостей для розвитку. У багатьох країнах спостерігається тенденція до зростання політичної поляризації між міськими та сільськими районами. Крім того, демографічні диспропорції можуть сприяти соціальній поляризації, коли певні групи населення концентруються в окремих районах, наприклад внутрішня міграція молодого населення в міста, де є більше можливостей для розвитку і майбутнього. У демографічній диспропорції суспільно-географічна поляризація посилює відмінності в густоті населення та його демографічних характеристиках. Регіони з високим рівнем розвитку приваблюють молодь і кваліфікованих працівників. [21, 22]

Усе це тісно пов'язано з ще одним ключовим проявом суспільно-географічної поляризації - нерівним доступом до соціальних благ. У контексті регіонального розвитку це означає, що жителі різних регіонів мають неоднаковий доступ до базових послуг, таких як медична допомога, шкільна та вища освіта, культурна інфраструктура, якісний громадський транспорт, безпечне довкілля та рекреаційні ресурси. У великих містах або обласних центрах доступність до таких послуг вища: тут працюють університети, спеціалізовані клініки, театри, виставкові зали, муніципальні програми підтримки молоді та бізнесу. Водночас у багатьох районах на периферії - особливо у сільській місцевості - закриваються школи, фельдшерсько-акушерські пункти, клуби, бібліотеки, а транспортне сполучення не дозволяє швидко дістатися до міста. Внаслідок цього формується спіраль нерівності, коли відсутність доступу до послуг породжує зниження якості життя, посилює еміграційні настрої, і, як наслідок, ще більше погіршує демографічну ситуацію. [15, 25]

Загалом, фактори формування суспільно-географічної поляризації є взаємопов'язаними. Вони включають нерівномірний доступ до ресурсів, економічну спеціалізацію, демографічну динаміку, нерівний розвиток інфраструктури, політичні та інституційні умови. У комплексі це створює

структурну і просторову нерівність, яка самовідтворюється і посилюється без належного державного втручання. Саме тому поляризація не є простою статистичною різницею, а комплексним суспільно-просторовим процесом, який потребує глибокого аналізу та стратегічного реагування. Фактори формування суспільно-географічної поляризації є взаємопов'язаними і це явище виникає у наслідок комплексності прояву нерівностей [31, 38].

1.3 Теоретичні моделі суспільно-географічної поляризації

Теоретичні моделі суспільно-географічної поляризації спрямовані на вивчення процесів, що ведуть до нерівномірного розвитку територій, та на визначення чинників, які сприяють утворенню соціально-економічних розривів між різними регіонами у просторі. Існує кілька основних підходів до аналізу суспільно-географічної поляризації, кожен з яких має свої особливості та застосування:

- *Метод «центр-периферія»* - ця модель взаємодії центральних і периферійних районів у процесі їхнього розвитку була розроблена Джоном Фрідманом у 1966 році в його праці "Політика регіонального розвитку: досвід Венесуели". Згідно з цією концепцією, нерівномірне економічне зростання та процес просторової поляризації призводять до диспропорцій між ядром і периферією. Це зумовлено тим, що кожна територія має свої специфічні закономірності розвитку, що проявляються у концентрації господарської діяльності на обмежених територіях, з яких вона поступово поширюється на периферійні регіони. З часом центральні економічні райони змінюють свою спеціалізацію та географічне розташування. Проте ядро впродовж усього життєвого циклу центра-периферійної системи зберігає своє домінування над периферією [1, 12].
- *Принцип територіальності* зосереджується на аналізі просторового розташування ресурсів, способів природокористування та особливостей

матеріального втілення виробничих процесів у межах регіону. Він також враховує специфіку життєдіяльності населення, охоплюючи його соціально-культурні, національні, духовні інтереси та потреби [22, 23].

- *Принцип комплексності* забезпечує взаємозалежний і збалансований розвиток геосистеми як єдиного цілого, в якому всі підсистеми та елементи пов'язані між собою. Такий підхід органічно об'єднує соціальні, економічні, науково-технічні, природні й екологічні аспекти, необхідні для ефективного функціонування регіональних комплексів як цілісних систем [1, 31].
- *Принцип системності* розглядає геооб'єкт як складну й динамічну систему, що характеризується наявністю зв'язків і взаємовідносин між її елементами. Водночас така система нерозривно пов'язана з навколишнім середовищем, у взаємодії з яким вона проявляє свою цілісність [35].
- *Модель інтеграційних процесів* – ця модель фокусується на впливі інтеграційних процесів на розвиток регіонів. Вона припускає, що поляризація між територіями може посилюватися через нерівний доступ до вигод від інтеграційних процесів, таких як економічні зони, міжнародні угоди чи глобалізація. Регіони, які мають доступ до цих процесів, отримують додаткові можливості для розвитку, у той час як інші можуть залишатися ізольованими [1, 22].
- *Модель етапів розвитку територій* – ця модель базується на припущенні, що регіони проходять через різні етапи розвитку, починаючи від аграрних суспільств до індустріальних і постіндустріальних. Різні регіони можуть перебувати на різних етапах розвитку, що визначає рівень їх економічної та соціальної поляризації [22].

Теоретичні моделі враховують не лише економічні показники, а й специфіку соціального простору: рівень доступу до освіти, охорони здоров'я, інфраструктури, якість життя населення. Наприклад, території, що мають

вигідне географічне положення та доступ до глобальних ринків, значно швидше інтегруються в міжнародні економічні процеси й отримують відповідні переваги. У той час як менш інтегровані регіони ризикують залишитися ізольованими, втрачаючи конкурентоспроможність і людський капітал. Системний і комплексний підходи, які лежать в основі сучасних моделей просторового розвитку, дозволяють аналізувати території не ізольовано, а як елементи цілісних соціоекономічних систем. Завдяки цьому можна досліджувати взаємозв'язки між демографічними процесами, розподілом виробничих сил, екологічними умовами та мобільністю населення [31].

Теорія полюсів зростання, розроблена французьким економістом Франсуа Перру, розкриває механізми просторової концентрації економічного розвитку. В її основі лежить ідея про те, що зростання не поширюється рівномірно по території, а формується в окремих осередках - так званих полюсах зростання, які згодом справляють вплив на прилеглі території. Ці полюси зростання утворюються навколо провідних галузей економіки - таких, що мають високу внутрішню динаміку, здатність акумулювати ресурси та створювати ефекти мультиплікації. До таких галузей Перру зараховував автомобілебудування, авіаційну промисловість, металургію, електроніку, нафтохімію, а також аграрний сектор із високим рівнем механізації. У сучасних умовах до цього переліку варто додати інформаційні технології, фінансові послуги, біотехнології та індустрії креативної економіки [1].

Розвиток полюсів зростання супроводжується виникненням прямого та непрямого впливу на інші економічні сектори. Прямі ефекти з'являються внаслідок того, що провідна галузь закуповує продукцію та послуги в суміжних підприємств і реалізує свої товари споживачам. Таким чином, вона водночас виступає і покупцем, і постачальником, створюючи виробничі зв'язки, що об'єднують у єдиний економічний комплекс декілька галузей. Наприклад, розвиток авіабудування автоматично активізує сектори логістики,

машинобудування, композитних матеріалів, сервісного обслуговування та ІТ [2].

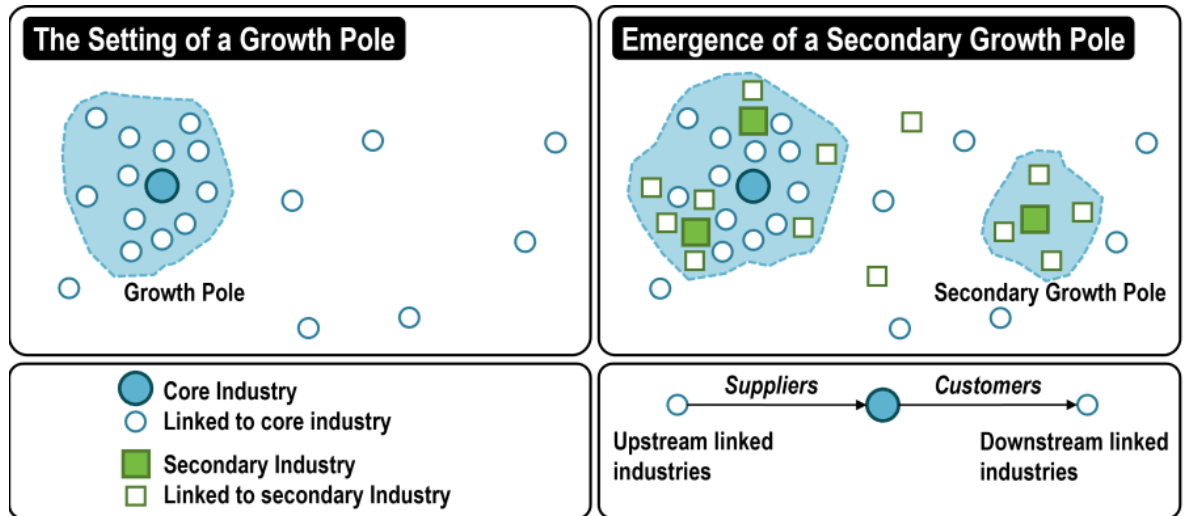


Рис.1.2 Теорія полюсів зростання [47]

Непрямі ефекти формуються через зростання купівельної спроможності працівників, зайнятих у цих галузях, що своєю чергою стимулює розвиток сфери послуг, роздрібної торгівлі, будівництва, житлової інфраструктури, рекреаційних зон та соціальних установ. Зростання зайнятості в одній провідній галузі запускає ланцюгову реакцію змін на всій території - з'являються нові бізнеси, розвивається міська інфраструктура, збільшується податкова база, виникає попит на освіту, транспорт, охорону здоров'я, нерухомість. Таким чином, полюс зростання не лише створює економічну вагу, але й змінює соціальний і культурний ландшафт регіону [44, 47].

Ключовим механізмом, що забезпечує стійкість і самопідсилення полюса, є ефекти агломерації та масштабу. Завдяки географічній близькості підприємств один до одного, спрощується логістика, пришвидшується обмін інформацією, формується спільний ринок праці, знижуються витрати на транзакції, стимулюється інноваційна діяльність. Усе це формує умови для довготривалого конкурентного переважання. Водночас це означає, що розвиток полюса є асиметричним, зокрема ресурси, населення, інвестиції концентруються у вузькому ядрі, тоді як периферійні території можуть залишатися незалученими до цих процесів [22].

Теорія Перру базується на кількох ключових припущеннях. По-перше, лідируючі галузі є рушіями зростання, які створюють мультиплікативний ефект і сприяють зростанню суміжних підприємств. По-друге, між підприємствами усередині полюса виникають складні виробничі зв'язки як у напрямку до провідної галузі (зворотні зв'язки - постачання ресурсів і послуг), так і від неї (прямі зв'язки - збут продукції, сервісне обслуговування). По-третє, саме наявність і розвиток таких зв'язків - економічних, логістичних, інформаційних – і забезпечує динамічне зростання полюса. Без цього полюс не зможе функціонувати ефективно або перетвориться на ізольований кластер [1, 11, 47].

Застосування теорії полюсів зростання в умовах України дозволяє пояснити багато просторових процесів. Наприклад, Київ, як політично-економічний центр країни, виступає класичним прикладом полюса зростання: тут сконцентровані головні офіси компаній, банки, наукові установи, ІТ-сектор, міжнародні організації. Інші приклади – Львів (ІТ, туризм, логістика), Харків (освіта, машинобудування, наука), Одеса (портова економіка, торгівля), Дніпро (промисловість, логістика). Вони генерують економічний імпульс, що частково поширюється на навколишні території. Однак у випадку відсутності ефективної регіональної політики або належного інфраструктурного з'єднання цей імпульс затухає на межі ядра, не охоплюючи периферію [15].

1.4 Методологічні підходи до вивчення суспільно-географічної поляризації

Методологічні підходи до вивчення суспільно-географічної поляризації базуються на використанні комплексу наукових методів, принципів і підходів, які забезпечують всебічне дослідження цього явища. У рамках таких досліджень важливу роль відіграє комплексний підхід, що поєднує використання статистичних, математичних, картографічних методів, а також

методів районування, аналізу та синтезу. Ці методи дозволяють глибоко вивчити особливості центрів і периферій, визначити структури та зв'язки, які формують просторову організацію території. Зокрема, моделювання забезпечує можливість дослідження просторових особливостей центра та периферійних відношень, тоді як порівняльно-географічний метод дозволяє аналізувати та порівнювати різні територіальні рівні [7, 11].

Теоретико-методологічні основи дослідження поляризації базуються на загальнонаукових принципах системності, комплексності, об'єктивності, історизму та конкретності, а також на спеціальних принципах територіальної диференціації, інтеграції, взаємозв'язку природних і соціальних чинників. У суспільно-географічному контексті важливою є концепція «центр–периферія», яка дозволяє пояснити механізми накопичення ресурсів і влади у центральних просторах на шкоду периферійним. Також доцільно використовувати теорії нерівномірного розвитку (наприклад, концепцію Джона Фрідмана чи теорію «полюсів зростання» Франсуа Перру), які фіксують природну диспропорційність у соціально-економічному розвитку територій [7, 47].

Вивчення суспільно-географічної поляризації ґрунтується на застосуванні низки методологічних підходів. Перший - системний підхід, який розглядає територію як цілісну систему з взаємозалежними елементами. У межах цього підходу поляризація аналізується як результат динаміки соціальних, економічних і політичних процесів, що взаємодіють між собою на різних рівнях - від місцевого до глобального. Другий – просторовий підхід, який акцентує увагу на географічному розміщенні явищ і процесів. Просторовий аналіз із використанням геоінформаційних систем та тематичного картографування дозволяє візуалізувати й оцінити масштаби та інтенсивність поляризації [12, 26, 28].

Третім важливим підходом є індикативний, який базується на системі кількісних показників. Для цього використовуються індекси людського розвитку, валовий регіональний продукт на душу населення, рівень

безробіття, інвестиційна привабливість, інфраструктурне забезпечення тощо. Таке вимірювання дозволяє об'єктивно оцінити рівень диспропорцій та виокремити найбільш уразливі регіони. Четвертий - порівняльний підхід, що дає змогу співставляти регіони або країни між собою, аналізуючи відмінності у структурі економіки, рівні урбанізації, якості життя населення та інших параметрах. [22, 28]

Що стосується методів дослідження, то вивчення суспільно-географічної поляризації неможливе без поєднання кількісних та якісних підходів. Серед кількісних методів - статистичний аналіз, який дозволяє виявляти тренди та закономірності; методи кластерного та факторного аналізу для групування регіонів за схожими характеристиками; а також картографічне моделювання, що надає змогу створювати інтерактивні карти поляризації. Геоінформаційні технології, у свою чергу, дозволяють інтегрувати дані з різних джерел та ефективно обробляти просторову інформацію. Якісні методи - інтерв'ювання, фокус-групи, експертне оцінювання – слугують для отримання глибшого розуміння соціальних настроїв, причин просторової нерівності та реакцій місцевих громад на процеси поляризації. [1, 22, 47]

Практичне застосування методологічних підходів передбачає їхнє комплексне використання. Наприклад, картографічний аналіз у поєднанні з індикативним підходом дозволяє не лише зафіксувати нерівномірний розвиток, але й оцінити його інтенсивність у кількісному вимірі. Просторово-структурний аналіз може бути доповнений соціологічними дослідженнями, що дозволяє вивчити не лише об'єктивні показники, а й суб'єктивне сприйняття поляризації різними групами населення. Важливим завданням географії залишається розробка науково обґрунтованих стратегій просторового розвитку, які б сприяли зменшенню міжрегіональних диспропорцій [28].

Методологія роботи ґрунтується на комплексному розгляді поляризованого геопростору як структурованого та багатофункціонального утворення з контрастами, що формують систему відношень «центр -

периферія». При розробці ефективної методики дослідження важливим є детальний аналіз наявних досліджень, виконаних як українськими, так і зарубіжними науковцями. Значна увага у вивченні нерівності та поляризації приділяється регіональному рівню [22].

Так, у працях К. Мезенцева, Н. Провотар та Г. Підгрушного було досліджено відмінності економічних трансформацій у регіонах України в просторово-часовому аспекті. Автори детально проаналізували історичні передумови економічного стану країни на кінець ХХ століття та розглянули ключові показники соціально-економічного розвитку регіонів [22, 37]. Для дослідження нерівності у регіонах автори провели обрахунок коефіцієнта Джині для основних показників соціально-економічного розвитку. Іншим напрямом досліджень просторової поляризації стало узагальнення наявних знань про чинники, що спричиняють її посилення. У своїй статті «Фактори формування просторової поляризації соціально-економічного розвитку регіонів» Г. Горіна проводить ґрунтовний аналіз та систематизацію цих чинників. Дослідниця підкреслює, що створення чіткої та обґрунтованої класифікації є ключовим для пошуку дієвих механізмів зменшення просторової поляризації регіонів [11]. На основі робіт провідних українських та зарубіжних вчених у сфері просторової нерівності та поляризації сформовано перелік основних факторів, які впливають на цей процес. Авторка пропонує їх розподіл на дві основні групи: історично сформовані базові детермінанти та сучасні інноваційні детермінанти. Особливу увагу авторка приділяє взаємозв'язку цих детермінант, наголошуючи на необхідності виділення ендогенних факторів (зумовлених внутрішніми ресурсами та умовами розвитку регіону) та екзогенних факторів (що залежать від зовнішніх чинників). Важливо відзначити, що ендогенні та екзогенні чинники утворюють цілісну систему, у якій зовнішні фактори взаємодіють із внутрішніми, створюючи стійкий зв'язок та впливаючи на рівень просторової поляризації регіонів. [1, 2, 11]

Важливими у контексті досліджень просторової нерівності та

поляризації є вивчення існуючих моделей вирішення проблем спричинених просторовою поляризацією. М. Наумов та Ю. Федотова досліджують досвід європейських країн у подоланні просторової поляризації регіонів. Автори визначають співвідношення понять “простір” та “територія”, також характеризують економічний простір з точки зору територіального, ресурсного та економічного підходів. [27]

Теоретичні основи дослідження просторової нерівності та поляризації були закладені видатними науковцями, серед яких Ф. Перру, П. Кругман, Д. Харві та А. Лефевр. Їхні роботи створили фундамент для розуміння процесів просторового розвитку та поляризації на різних рівнях. [5, 6]

Франсуа Перру є одним із засновників теорії поляризованого розвитку. У своїх працях він обґрунтував концепцію «*центрів зростання*» та «*полюсів розвитку*», де наголошував, що економічний розвиток регіонів є нерівномірним і відбувається навколо ключових точок – центрів економічної активності. Розвиток полюсів притягує ресурси, інвестиції та сприяє дифузії зростання у суміжні території, однак нерідко це призводить до ще більшої регіональної поляризації [1].

Пол Кругман зробив значний внесок у розвиток *нової економічної географії*. Він пояснив механізми просторової концентрації економічної активності та формування регіональних відмінностей. Кругман вказував на роль масштабів виробництва, транспортних витрат та факторів агломерації у створенні просторових дисбалансів. Його теорія підкреслює, що економічна активність тяжіє до центрів, де зосереджені ресурси та ринки, що посилює нерівномірність регіонального розвитку [1, 2].

Девід Харві зосереджувався на соціально-економічному аспекті просторової нерівності. У своїх дослідженнях він аналізував *просторову справедливість* та нерівномірний розподіл ресурсів, а також вплив капіталізму на міський простір. Харві наголошував на тому, що просторові поляризації є результатом соціальних і економічних процесів, які підсилюють дисбаланс між різними групами населення та регіонами [3].

Анрі Лефевр є автором концепції «*виробництва простору*», де він розглядав простір як соціальний продукт. Лефевр стверджував, що простір є не лише фізичним, а й соціальним явищем, яке формується під впливом економічних, політичних та культурних процесів. Його теорія допомагає зрозуміти, як просторові відносини впливають на соціальну нерівність та поляризацію [4].

Підсумовуючи попередні дослідження суспільно-просторової поляризації, можна виокремити ключові методичні прийоми:

- ✓ Комплексне застосування методів дослідження: у процесі роботи використовувалися різноманітні підходи, зокрема статистичні, математичні, картографічні, методи районування, аналізу та синтезу. Аналітичні методи та синтетичні підходи сприяли формуванню та уточненню дефініцій, а також створенню методологічної схеми дослідження. За допомогою методів моделювання, визначили просторові особливості взаємовідносин і структур між центром і периферією. Провідну роль у процесі аналізу та складання порівняльних характеристик центрів і периферій різних ієрархічних рівнів виконував порівняльно-географічний метод. Картографічний метод, як основоположний для географічної науки, використовувався для створення картосхем і картографічних моделей взаємовідносин та зв'язків між центром і периферією [24].
- ✓ Принцип полімасштабності дослідження: дослідження проводилося на різних територіальних рівнях. Макрорегіональний рівень охоплював територію України, мезорегіональний – адміністративно-обласні регіони, а мікрорегіональний – низові адміністративні райони та окремі сільські громади. Такий підхід врахує специфіку взаємодії центрів і периферій у межах кожного рівня [11, 24].
- ✓ Використання математико-статистичних методів :
Кореляційний та регресійний аналіз проводився для оцінки стану окремих компонентів геопростору, аналізу взаємозв'язків між ними,

визначення домінуючих чинників розвитку центрів і периферій, а також для оцінки їхньої ваги впливу [28].

Факторний аналіз дозволив оцінити чинники, що впливають на функціонування суспільно-географічних периферій, та спростити великий обсяг статистичних показників [44].

Кластерний аналіз застосовувався для типізації та районування регіонів за рівнем розвитку периферійних районів і специфікою геопросторової організації [44].

Отже, методологія вивчення суспільно-географічної поляризації є багаторівневою та міждисциплінарною. Вона поєднує теоретичні концепції, міждисциплінарні підходи та різноманітні методи збору, аналізу і візуалізації даних. Її практичне використання є надзвичайно важливою для державної регіональної політики, територіального планування та досягнення цілей сталого розвитку. Розуміння причин і механізмів поляризації формує ефективні управлінські рішення, спрямовані на подолання просторової нерівності та забезпечення гармонійного розвитку як окремих територій, так і держави загалом [22, 44].

РОЗДІЛ II

ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

2.1 Економічна поляризація регіонів України

Просторовий розвиток економіки України характеризується значними регіональними диспропорціями, які проявляються у нерівномірному розподілі економічної активності, доходів населення, інвестиційних ресурсів та доступу до соціальних благ. Економічна поляризація регіонів стала однією з ключових проблем національної економіки, що загострилася в умовах трансформаційних процесів, глобалізаційних викликів та геополітичних загроз. Значні міжрегіональні диспропорції негативно впливають на соціально-економічну стабільність, стримують економічне зростання та посилюють соціальну напругу в суспільстві [8].

Проблема економічної поляризації регіонів набуває особливої актуальності в контексті європейської інтеграції України та необхідності забезпечення сталого і збалансованого розвитку всіх територій. Зростаючий розрив між економічно розвиненими та депресивними регіонами, між міськими агломераціями та сільськими територіями створює загрози національній безпеці та територіальній цілісності держави. Військова агресія російської федерації проти України з 2014 року стала додатковим чинником поглиблення регіональних диспропорцій, особливо у східних регіонах країни [8, 15, 17].

Аналіз наукових підходів виокремлює такі сутнісні характеристики економічної поляризації регіонів [11]:

- це об'єктивний процес, зумовлений дією ринкових механізмів та нерівномірним розподілом факторів виробництва;
- має динамічний характер, тобто міжрегіональні диспропорції можуть як посилюватися, так і зменшуватися під впливом різних чинників;

- проявляється у різних сферах (економічній, соціальній, інфраструктурній тощо);
- характеризується наявністю прямих та зворотних зв'язків між регіонами з різним рівнем розвитку;
- має як позитивні ефекти (концентрація ресурсів для динамічного розвитку окремих територій), так і негативні наслідки (зростання соціальної напруги, міграція населення з депресивних регіонів тощо).

Економічна поляризація регіонів можна класифікувати за різними ознаками [44]:

1. За сферою прояву: виробнича, інвестиційна, інноваційна, соціальна, інфраструктурна.
2. За масштабом: макрорегіональна (між макрорегіонами країни), мезорегіональна (між областями), мікрорегіональна (між районами, територіальними громадами).
3. За напрямом: горизонтальна (між регіонами одного рівня), вертикальна (між регіонами різних рівнів ієрархії).
4. За динамікою: конвергентна (коли диспропорції зменшуються), дивергентна (коли диспропорції зростають).

Початок формування економічної поляризації регіонів України можна простежити ще з часів індустріалізації ХІХ – початку ХХ століття, коли відбувалося нерівномірне розміщення промислових потужностей на території сучасної України. У радянський період ця тенденція посилилася через планову економіку та централізоване розміщення продуктивних сил, що призвело до формування значних галузевих і територіальних диспропорцій [43].

Розвиток промисловості УРСР характеризувався концентрацією індустріальних гігантів у східних регіонах (Донбас, Придніпров'я), де були зосереджені підприємства важкої промисловості, металургії, машинобудування та хімічної промисловості. Натомість західні регіони були менш індустріалізованими, з перевагою аграрного сектору та легкої промисловості. Центральні та північні області спеціалізувалися на харчовій

промисловості та сільському господарстві, а південні – на агропромисловому комплексі та портовій інфраструктурі. Після здобуття Україною незалежності у 1991 році економічна поляризація регіонів значно посилилася внаслідок глибокої трансформаційної кризи, розриву економічних зв'язків, приватизації та структурних змін у національній економіці. Різні регіони по-різному адаптувалися до ринкових умов, що призвело до поглиблення існуючих і формування нових міжрегіональних диспропорцій. [43, 46]

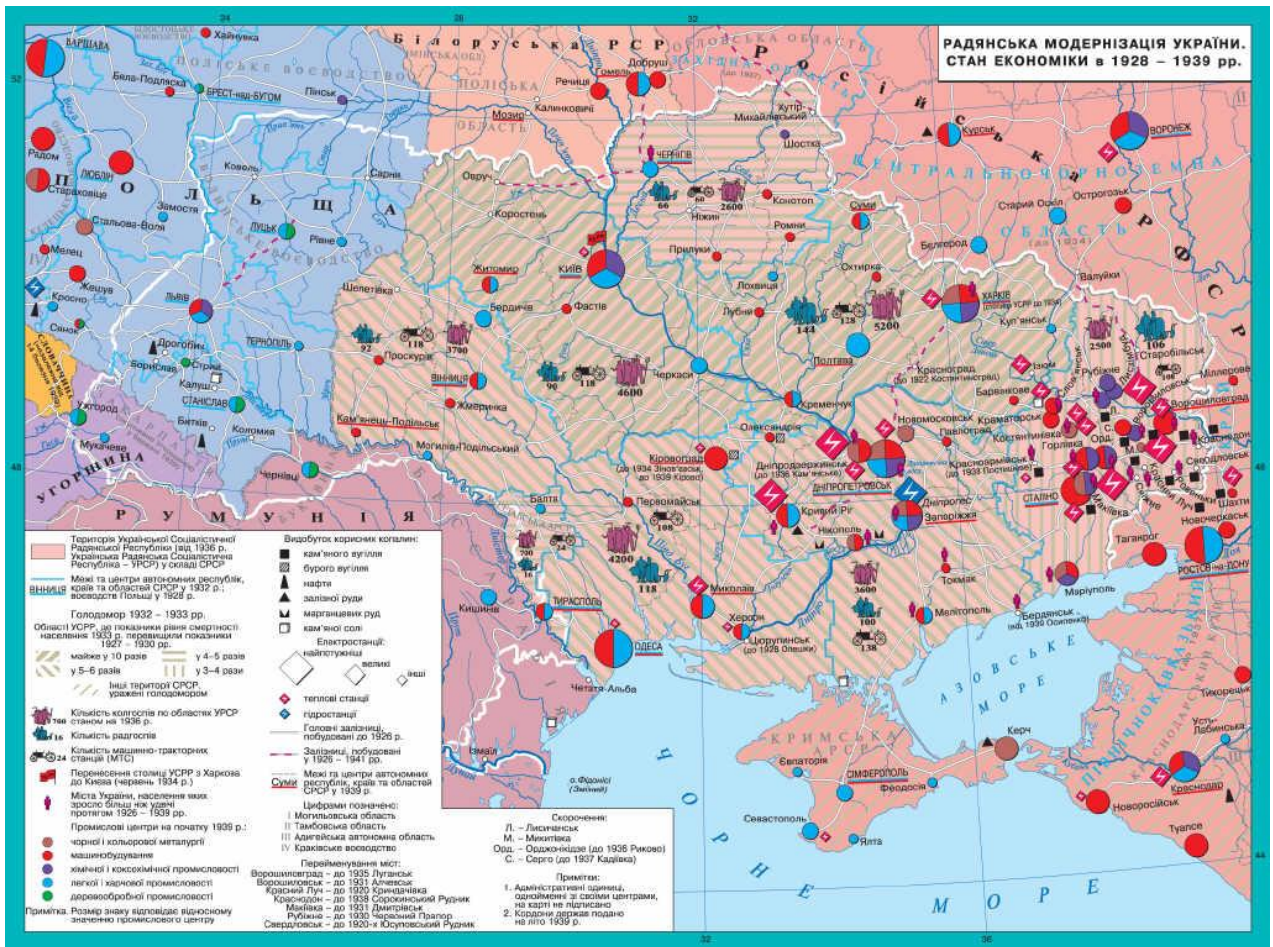


Рис.2.1 Радянська модернізація України. Стан економіки в 1928-1939 р. [48]

Національна економіка України є просторово неоднорідною: декілька промислово розвинених регіонів та столиця генерують непропорційно велику частку ВВП, тоді як інші області залишаються переважно аграрно-індустріальними аутсайдерами. За даними Державної служби статистики України, у 2021 році столичний регіон (м. Київ) сформував понад п'яту частину валового регіонального продукту країни. Обсяг ВРП міста Києва

перевищив 1,27 трлн грн, що майже в 25 разів більше, ніж ВРП найменшого за цим показником регіону – Луганської області (близько 52 млрд грн у 2021 р.). Така різка диспропорція відображає статус Києва як головного «ядра» економіки України. Для порівняння, потужні промислові області сходу та півдня (Дніпропетровська, Донецька, Одеська, Харківська) мали ВРП на рівні 228–582 млрд грн, тобто поступалися столиці у 2–5 разів. Натомість більшість західних та центральних областей мали ВРП нижче 120 млрд грн (наприклад, Чернівецька – 54,6 млрд грн). [38, 43]

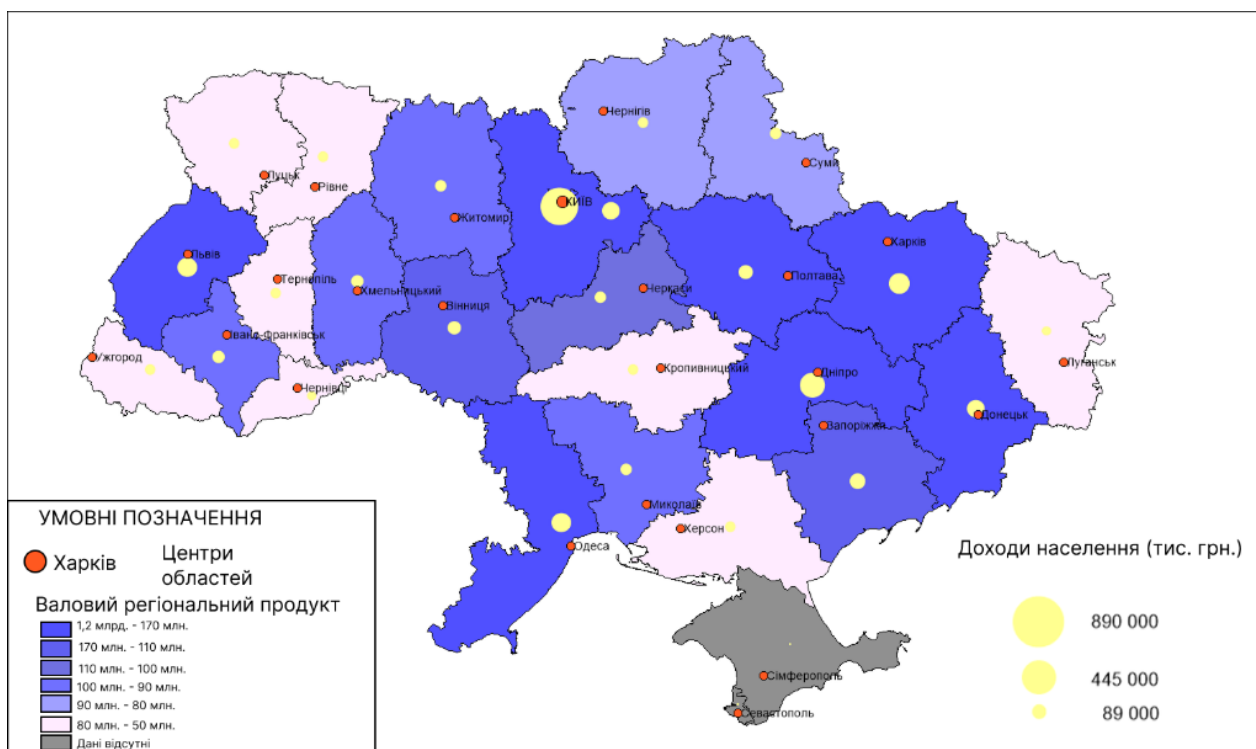


Рис.2.2 Карта валового регіонального продукту за регіонами України (побудовано автором)

Динаміка валового регіонального продукту у розрізі регіонів 2019-2021 роки

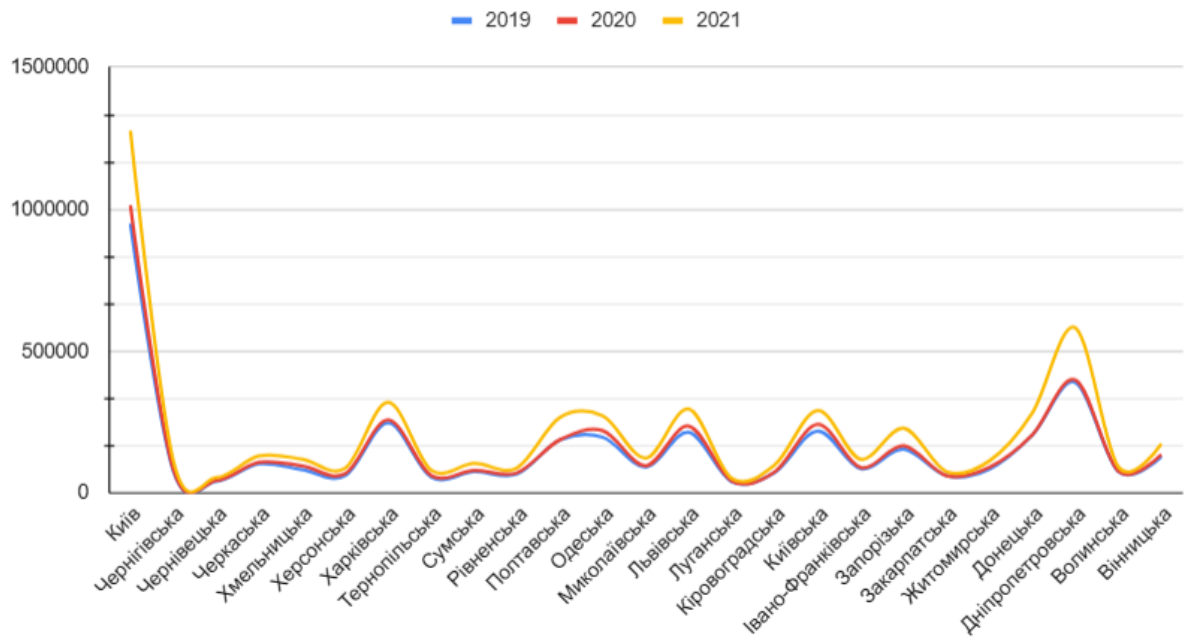


Рис.2.3 Динаміка валового регіонального продукту у розрізі регіонів України 2019-2021 роки (побудовано автором)

Розрив у рівні доходів можна помітити по діаграмі динаміки валового регіонального продукту у розрізі регіонів з 2019-2021 роки (Рис.1.1). Де помітно що розрив між центрами у національному просторі між великими і малими містами, поміні розриви та лідери доходів – м. Київ, Харківська, Одеська, Львівська, Дніпропетровська області [12, 13].

Згідно з теорією Фрідмана, такий «центр-периферійний» розрив є типовим: невеликий за площею центр (столиця, кілька індустріальних «полісів») акумулює передові технології, капітал і найвищу продуктивність, тоді як широка периферія залишається менш розвиненою і залежною від центру. У теорії полісів зростання Перру подібний феномен пояснюється домінуванням окремих «полісів» – лідерних міст або галузевих комплексів, навколо яких групується економічна активність. В українських реаліях такими полюсами зростання традиційно були: столиця (Київ) як фінансово-діловий центр; великі промислові агломерації сходу (Дніпро, Харків, Запоріжжя, (до війни Донецьк, Маріуполь) з металургією, машинобудуванням, добувною

промисловістю; портові міста півдня (Одеса) тощо. Ці «полюси» притягують до себе інвестиції та робочу силу, стимулюючи розвиток прилеглих територій, але водночас посилюючи розрив із віддаленими периферійними районами [9, 24].

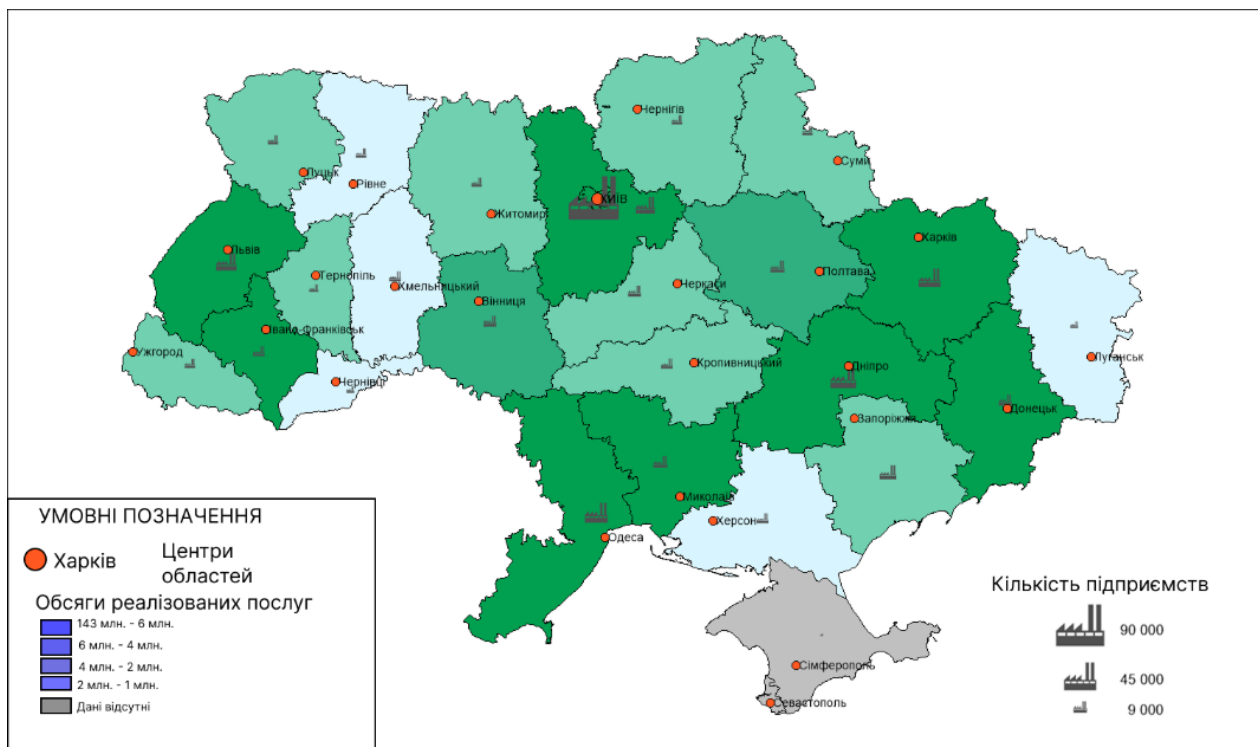


Рис. 2.4 Карта реалізованих послуг та кількості підприємств регіонів України (побудовано автором)



Рис.2.5 Обсяг реалізованих послуг 2021 рік (побудовано автором)

Одним із ключових індикаторів регіональної економіки є капітальні інвестиції. Статистика свідчить про надзвичайну концентрацію інвестиційних ресурсів у кількох центральних регіонах. Так, у 2021 році на місто Київ припадало близько 21,6% всіх капітальних інвестицій в Україні (понад 145 млрд грн), тоді як, скажімо, частка Луганської області становила менше 1% (лише ~3,9 млрд грн інвестицій) – тобто інвестиційний розрив між ядром і периферією вимірювався в два рази більше. Уже в 2022 році, на тлі війни, ця концентрація ще більш зростає: місто Київ освоїло 143,1 млрд грн інвестицій, що склало 34,9% загальноукраїнського обсягу. Для порівняння, друга за цим показником Дніпропетровська область мала лише 9,9% інвестицій (40,5 млрд грн), третя – Київська область 7,6% (31,2 млрд), четверта – Львівська 6,4%. Таким чином, чотири відносно благополучні регіони забезпечили майже 59% капітальних інвестицій країни у 2022 р., тоді як інші області отримували мізерні частки. Це узгоджується з концепцією «полюсів зростання»: у кризовий період капітал «стискається» до найбільш безпечних і перспективних полюсів (столиця, крупні центри), підсилюючи економічну поляризацію [13].

Валовий регіональний продукт на душу населення також ілюструє центр-периферійні диспропорції. За оцінками, ВРП на душу в м. Києві у 2021 р. перевищував \$11–12 тис. (еквівалент понад 300 тис. грн), тоді як у більшості західних і північних областей цей показник був утричі нижчим. Наприклад, ВРП на душу у Чернівецькій області становив близько \$2 тис. Наявність такого розриву відповідає положенням теорії Фрідмана: центральні регіони є «донорами» інновацій і доходів, а периферія виконує роль сировинно-аграрної бази з нижчим рівнем доданої вартості. розподіл середньої заробітної плати – одного з ключових соціально-економічних індикаторів. Ситуація із зарплатами аналогічна до розподілу ВРП: столиця і промисловий схід значно випереджають інші області. Ситуація із середньою заробітною платою аналогічна до розподілу ВРП: столиця і промисловий схід значно випереджають інші області. За офіційними даними на березень 2021 року,

середня місячна зарплата у місті Києві становила близько 20,1 тис. грн, тоді як у найбіднішій за цим показником Житомирській області – лише близько 10,7 тис. грн. Таким чином, різниця між максимумом і мінімумом перевищувала 1,8 рази. До п'ятірки регіонів з найвищою зарплатою входили також Донеччина (15,9 тис. грн), Дніпропетровщина (13,7 тис.), Запоріжжя (13,7 тис.) – тобто індустріальні «полюси» сходу. Натомість більшість західних областей мали середню зарплату 11–12 тис. грн, попри дещо нижчу вартість життя. Даний розрив є наслідком концентрації високооплачуваних галузей (ІТ-сектор, фінанси, промисловість) у великих містах. Теорія центр–периферія пояснює це тим, що «центр» притягує найбільш продуктивні ресурси – капітал і кваліфіковану робочу силу, здатну забезпечувати вищі прибутки і, відповідно, вищі зарплати. «Периферія» же страждає від впливу кадрів і браку інвестицій, що обмежує зростання заробітків [13, 38].

Розрив у рівні доходів населення між регіонами є одним із найяскравіших індикаторів суспільно-географічної поляризації. Його можна наочно простежити на прикладі динаміки валового регіонального продукту (ВРП) у розрізі регіонів за період 2019–2021 років. З представлених даних чітко видно, що економічне зростання має яскраво виражений полюсний характер, а економічні лідери - м. Київ, а також Дніпропетровська, Харківська, Львівська та Одеська області – стабільно утримують значно вищі показники ВРП у порівнянні з іншими регіонами [32]. Ці регіони мають розвинену інфраструктуру, потужну промислову і логістичну базу, високу частку високотехнологічного виробництва, а також концентрують основні фінансові та освітні інститути країни. Натомість менші області з переважно аграрною спеціалізацією або з гіршою транспортною доступністю демонструють значно нижчі темпи економічного розвитку, що свідчить про просторову нерівність у створенні доданої вартості та доходів. Такі розриви не лише формують нерівномірний рівень добробуту населення, а й прямо впливають на якість життя, доступ до послуг, структуру зайнятості та міграційні потоки. Часто ці відмінності з часом закріплюються - регіони з вищим доходом отримують

більше інвестицій, мають вищу купівельну спроможність населення і, відповідно, продовжують зростати швидше, тоді як депресивні регіони залишаються на периферії розвитку. [22,32]

Згідно з концепцією «центр–периферія» (Дж. Фрідман), нерівномірність економічного розвитку є закономірною: у просторі формується «ядро» – обмежена територія, де зосереджені передові технології, інвестиції, інновації та високі доходи, – та широка периферія, яка відстає і залежить від ядра. Для України ролі ядра виконують столиця (Київ) та частково декілька найбільших міст-мільйонників. Тут сформовано фінансові центри, найбільші офіси компаній, вузли транспортної інфраструктури, освітньо-наукові установи. Відповідно, ці регіони отримують ефект агломерації: вищу продуктивність праці, притік талантів, кращий доступ до інвестиційних ресурсів. Натомість периферійні області – передусім сільські та віддалені від центру – стикаються з кумулятивною відсталістю: відтік молоді, вузька спеціалізація на сировині або агросекторі, низька інвестиційна привабливість. Це підтверджується наведеними даними: приміром, Луганщина чи Чернігівщина (периферія) мають мізерні показники ВРП і капіталовкладень у порівнянні з Києвом чи Дніпропетровщиною (ядро). Теорія передбачає, що без цілеспрямованої державної регіональної політики така поляризація може самовідтворюватися та посилюватися, оскільки багаті регіони накопичують переваги, а бідні – проблеми. Концепція полюсів зростання Перру доповнює цей аналіз, акцентуючи, що драйверами розвитку є не стільки цілі регіони, скільки «точки» або «полюси» – конкретні міста, галузі чи підприємства, які генерують імпульси зростання для довколишнього простору. В Україні можна виокремити кілька таких полюсів: наприклад, металургійний комплекс Приазов'я (Маріуполь до 2022 р., Запоріжжя), гірничо-металургійний полюс Придніпров'я (Кривий Ріг – Дніпро), вугільно-промисловий полюс Донбасу (Донецьк, Луганськ – значною мірою втрачені через війну), агломерація Харкова (машинобудування, наука, ІТ), портово-логістичний полюс Одеси, туристично-культурний полюс Львова, і, безумовно, полюс столиці (Київ) як

багатофункціональний центр. Розвиток цих полюсів історично забезпечував зростання економіки, але також призводив до формування зон впливу: території, наближені до полюсів, розвивалися швидше через «ефект поширення», тоді як віддалені залишались на периферії. Наприклад, економічне піднесення Києва позитивно впливало на передмістя та Київську область (підтягуючи їх за рахунок субурбанізації, інвестицій у супутню інфраструктуру), проте майже не відчувалося у, скажімо, поліських районах на півночі країни. Подібно, інвестиції в гірничометалургійні підприємства Кривбасу давали роботу й прибутки Дніпропетровській області, але ніяк не змінювали ситуацію на Буковині чи Луганщині. Отже, з позицій обох теорій, реальна економічна карта України поляризована: існує чітко окреслене «розквітаюче ядро» (столиця та декілька промислових регіонів) і «периферія, що відстає» (передусім аграрні та депресивні області). У 2021–початку 2022 рр. цей розрив дещо скорочувався за рахунок загального економічного зростання (до COVID-19 та війни ВВП України у 2021 досяг рекордних \$200 млрд, що дало ресурси для всіх регіонів) [1, 11, 13, 43, 46].

2.2 Соціально-демографічна поляризація регіонів України

Економічні диспропорції між регіонами супроводжуються і посилюються соціально-демографічною поляризацією. Йдеться про істотні відмінності у динаміці та структурі населення різних частин країни: природний приріст (чи скорочення), міграційні потоки, віковий склад, рівень урбанізації тощо. В цьому підрозділі проаналізовано демографічні показники регіонів України напередодні війни (станом на 2021 р.), а також окреслено соціальні наслідки поляризації в контексті моделі «центр–периферія» [25, 30].

Україна вже тривалий час перебуває в стані демографічної кризи: рівень смертності перевищує народжуваність у більшості регіонів з кінця 90-х років. Проте масштаби природного скорочення населення помітно різняться регіонально. 2021 рік став показовим: за оцінкою Державної служби

статистики України, на 1 січня 2022 року чисельність населення України (без урахування окупованого Криму та частини Донбасу) становила приблизно 41,17 млн осіб, зменшившись за рік на 421 тис. осіб. Це скорочення майже цілком зумовлене перевищенням смертей над народженнями (так званим від'ємним природним приростом), оскільки співвідношення було катастрофічним: лише 38 народжень на 100 смертей. В середньому по країні коефіцієнт природного приросту склав близько -11% (мінус одинадцять на тисячу мешканців) [13, 29].

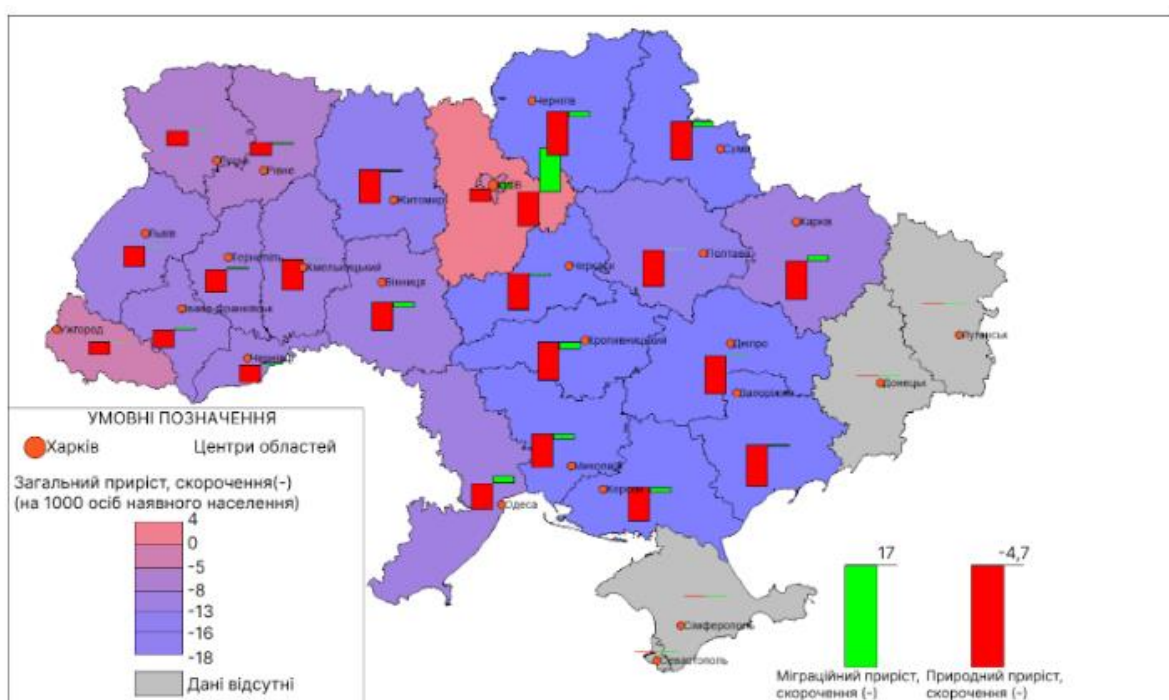


Рис.2.6 Природний та міграційний приріст населення в розрізі регіонів України (побудовано автором)



Рис.2.7. Природний та міграційний приріст населення регіонів України 2021 р. (побудовано автором)

Втім, якщо розглянути окремі регіони, виявляємо значні відмінності. Найвищі темпи депопуляції фіксуються у північних і центральних областях з переважно старшим населенням. Наприклад, у 2021 році в Чернігівській області народилося на 15 937 осіб менше, ніж померло. Це означає, що лише за один рік область втратила 1,78% свого населення природним шляхом. Подібна ситуація була і в сусідніх Сумській, Полтавській, Кіровоградській областях – регіонах, які традиційно мають найвищий середній вік населення та масовий відтік молоді. Для контрасту, деякі західні області демонстрували відносно кращі показники: хоча й там смертність перевищувала народжуваність, розрив був меншим. Так, на Рівненщині (регіон з одним із найвищих коефіцієнтів народжуваності) за січень–жовтень 2021 року народилося 9 786 дітей, а померло 13 416 осіб. Природне скорочення за 10 місяців склало приблизно 3 630 осіб (близько –3,2% населення), що вдвічі повільніше, ніж у тій же Чернігівщині. Закарпаття та Прикарпаття також мали відносно невеликий від’ємний приріст (через традиційно вищу

народжуваність у сільських районах та нижчу смертність молодого населення). Жоден регіон України у 2021 році не зафіксував природного приросту, проте різниця між «ядром» і «периферією» була у темпах втрат: демографічно старі периферійні області втрачали населення найшвидше, тоді як деякі центральні і західні – повільніше. Ці тенденції узгоджуються з моделлю «центр–периферія». «Периферія» соціально-демографічна – це переважно сільські райони і малі міста, де молодь не залишається через брак можливостей, населення стрімко старіє, а народжуваність низька. «Центри» (ядра) – великі міста та агломерації – навпаки, притягують внутрішніх мігрантів, що може частково компенсувати природні втрати. Наприклад, у місті Києві в роки до початку COVID-19 фіксувався незначний позитивний міграційний приріст, який майже врівноважував від’ємний природний (у 2021 р. в Києві також померло більше, ніж народилося, але притік населення за рахунок переїзду з інших регіонів утримував загальну чисельність майже стабільною). Натомість віддалені поліські області (Чернігівська, Житомирська, Волинська) не компенсують природне скорочення – навпаки, вони ще й втрачають людей через відтік. [13, 23, 46]

Міграційні процеси суттєво впливають на демографічний баланс регіонів. Для України характерні два основні потоки: внутрішня міграція населення з депресивних периферійних областей до міст-«полюсів» (передусім до Києва, Харкова, Одеси, Дніпра, Львова) та зовнішня трудова міграція за кордон, якої найбільше зазнають західні прикордонні області. Станом на 2021 рік більшість регіонів мали від’ємне сальдо внутрішньої міграції, окрім кількох «магнітів». Наприклад, за згаданими даними по Рівненській області: за 10 місяців 2021 року виїхало 14 483 особи, прибула 13 534 особи, міграційне скорочення – 949 осіб. Чернігівщина втратила за рік 1 449 мешканців шляхом міграції. Подібні помірні втрати (кілька сот або кілька тисяч на рік) спостерігалися майже в усіх областях Лівобережжя та Західної України. Натомість м. Київ та Київська область демонстрували міграційне зростання: туди переїжджали жителі інших регіонів у пошуках роботи та

вищих стандартів життя. За оцінками, у 2019–2021 рр. щорічний чистий міграційний приріст Києва складав близько +10–20 тис. осіб. Так само притягували населення міста Одеса, Харків, частково Львів. Це підтверджує тезу про «метрополізацію» України: великі міські агломерації продовжують зростати за рахунок периферії, концентруючи трудові ресурси. Водночас такі області, як Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, навпаки, відчували суттєвий відтік людей за кордон – особливо молодого працездатного населення. Хоча ці процеси складно точно виміряти статистично (через нелегальні або сезонні міграції), відомо, що до 2022 року близько 2–3 мільйонів українських громадян працювали за кордоном, значна частка – вихідці із західного регіону. Вікова структура населення теж має територіальні відмінності. Регіони - «ядра» зазвичай молодші: завдяки міграційному припливу молодих сімей міста Київ, Одеса, Харків мали дещо більшу частку населення віком 20–40 років і, відповідно, трохи вищий коефіцієнт народжуваності, ніж периферія. Натомість Чернігівська, Полтавська, Сумська області відзначалися найвищою часткою осіб старше працездатного віку (пенсіонерів було понад 20–22% населення цих областей, тоді як, скажімо, у Києві – близько 16%). Коефіцієнти старіння населення засвідчували: периферія старіє швидше, ядро – повільніше. Це має важливі соціальні наслідки. У депресивних регіонах зменшується трудовий потенціал, зростає навантаження на систему охорони здоров'я та соціального захисту (через велику кількість людей похилого віку), в той час як центральні області стикаються більше з проблемою забезпечення житлом, робочими місцями та інфраструктурою новоприбулих мігрантів. Урбанізація – ще один аспект суспільно-географічної поляризації. В Україні рівень урбанізації регіонів коливався від 60–70% у Донецькій, Харківській, Дніпропетровській областях (де домінують великі міста) до лише 40–45% у Закарпатській чи Вінницькій областях (більш сільських). Загалом центрально-східне «ядро» було істотно урбанізованішим, що корелює з економічним розвитком [13, 18, 19, 20].

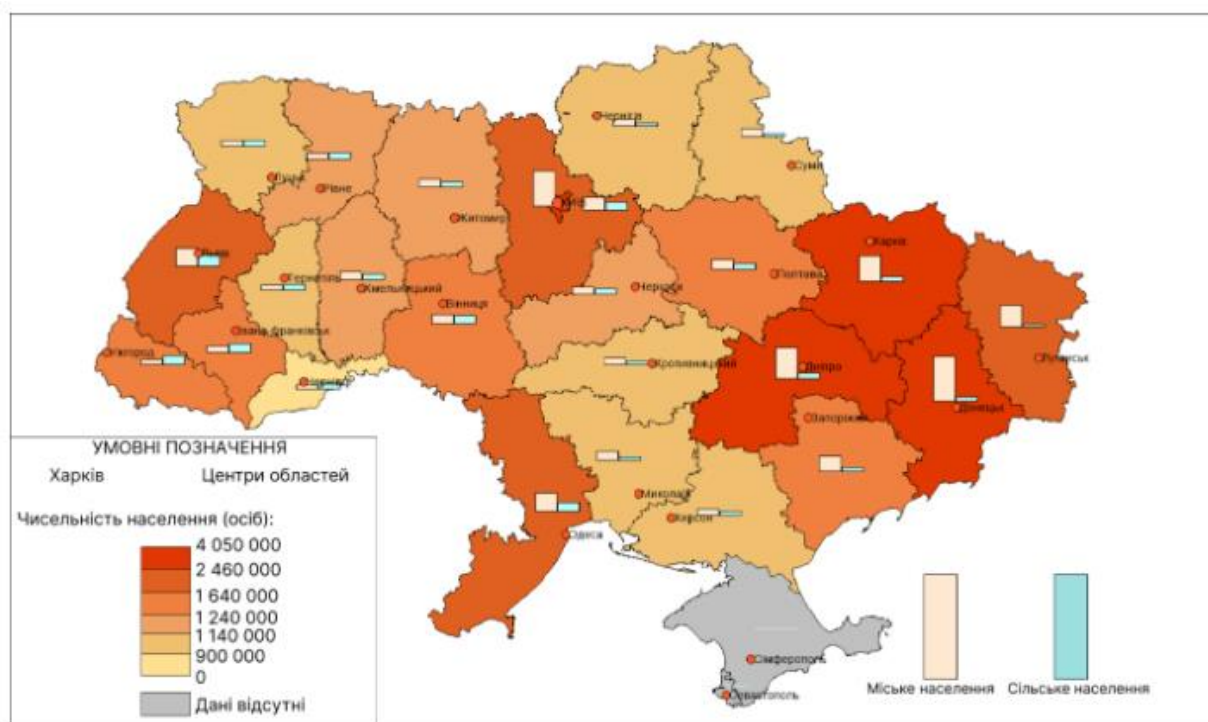


Рис.2.8 Загальна чисельність населення та рівень урбанізації в розрізі регіонів України (побудовано автором)

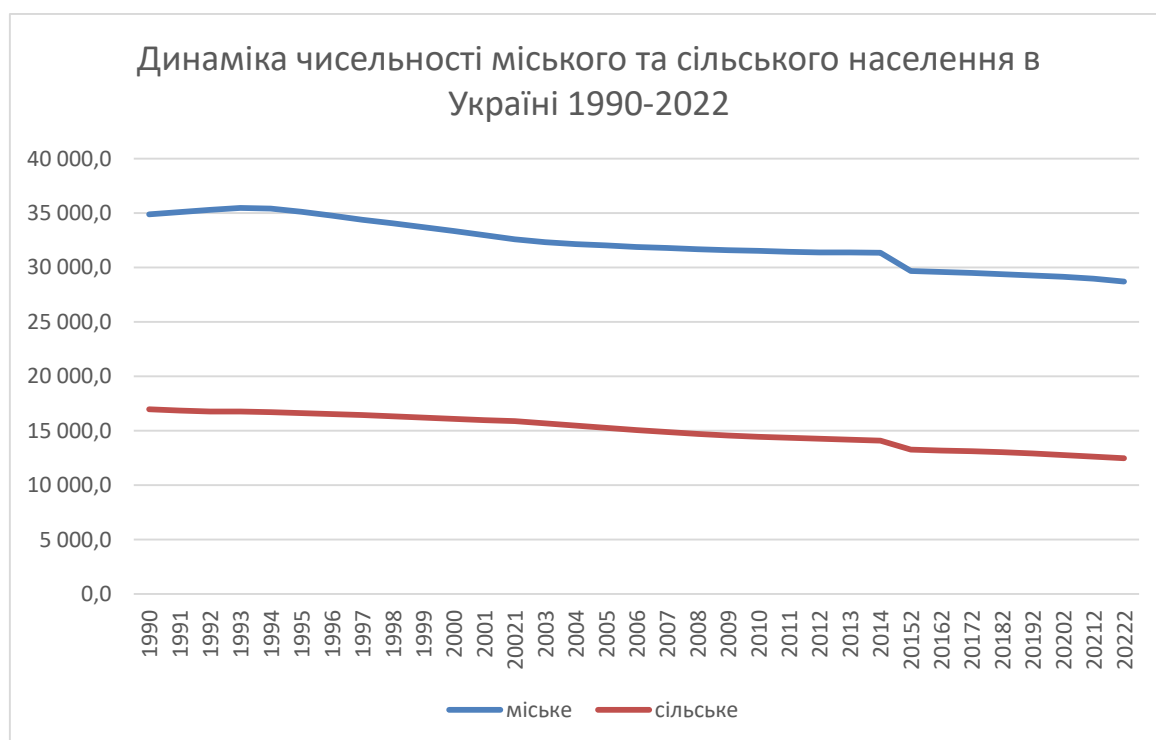


Рис.2.9 Динаміка чисельності міського та сільського населення в Україні 1990-2022 роки (побудовано автором)

За даними Державної служби статистики України, у період 2021–2023 рр. у більшості центральних та північних регіонів (Чернігівська, Сумська,

Полтавська, Кіровоградська області) фіксується стійкий негативний природний приріст, тоді як Київ, Львів та деякі міста заходу України мають позитивний міграційний баланс. Після початку повномасштабної війни ці тенденції лише посилюються: тимчасова або постійна внутрішня міграція у відносно безпечні регіони Західної України (Івано-Франківська, Львівська, Закарпатська області) створила нові демографічні центри тяжіння, що вимагають швидкого реагування в інфраструктурній та соціальній сферах. [38]

Периферійні західні області зберігали вищу частку сільського населення, традиційний уклад життя, що теж впливає на демографічні показники. Соціальні наслідки поляризації в контексті «центр–периферія» є двоїстими. З одного боку, концентрація молодого працездатного населення в ядрах підтримує економічний розвиток цих центрів (формується ефект «демографічного дивіденду» для міст). З іншого – периферійні громади стикаються з вимиванням людського капіталу: відтік молоді призводить до «демографічного занепаду» малих міст і сел, що проявляється у закритті шкіл, брак кваліфікованих кадрів, занепаді соціальної інфраструктури. Таким чином, поляризація набуває самопідтримуваного характеру: економічно слабкі регіони ще й демографічно ослаблені, а сильні регіони постійно підживлюються притоком людей з периферії. Напередодні 2022 року намітилася ще одна тенденція: концентрація гуманітарних та освітніх можливостей у центрі. Найкращі університети, лікарні, культурні установи зосереджені в кількох містах, тому молодь прагнула переїхати туди на навчання чи лікування, часто залишаючись назавжди. Це теж аспект суспільно-географічної поляризації – «відтік мізків» з регіонів до центру. Як наслідок, соціальний розрив між ядром і периферією відображається не лише в цифрах населення, а й в якості людського потенціалу, рівні життя, доступі до послуг. Центральні області мають більш розвинуту медичну інфраструктуру, вищу тривалість життя (наприклад, очікувана тривалість життя у Києві традиційно на 2–3 роки вища, ніж у відсталіх регіонах на півночі), вищий рівень освіти населення. Натомість периферія потерпає від

соціальної депривації – молодь виїжджає, працездатного населення мало, інвестицій в людський розвиток бракує. Підсумовуючи, станом на початок 2022 року соціально-демографічна поляризація України проявлялася у тому, що «центри росту» (столиця) були місцем концентрації людей і можливостей, а «периферія занепаду» (депресивні сільські області) – зоною відтоку населення і деградації людського капіталу. Ці процеси розгорталися поступово впродовж десятиліть незалежності. Проте події 2022 року – повномасштабне військове вторгнення – різко вплинули на демографічну карту країни, спричинивши переміщення мільйонів людей. [20, 21]

2.3 Політична ситуація та вплив децентралізації на регіональний розвиток

Політична мозаїка України є відображенням історично обумовлених регіональних відмінностей у партійних симпатіях, економічних інтересах та соціокультурних пріоритетах. Децентралізація владних повноважень, розпочата в Україні після 2014 року, суттєво змінила адміністративну карту країни і створила нові умови для регіонального розвитку. За словами Тетяни Татаренко, політична мозаїка регіональних партійних структур в Україні вирізняється значною різноманітністю. Це зумовлено відсутністю осередків окремих партій у певних регіонах, а також можливістю створення на місцях блоків і коаліцій між різними політичними силами та рухами, які на загальнодержавному рівні функціонують як окремі організації. Через це партійне представництво в регіонах залишається обмеженим і частіше проявляється умовно - у вигляді груп „демократів”, „комуністів”, „націонал-патріотів”, які іноді можуть об'єднуватися. Водночас залишається невирішеною проблема формування стійкого та організаційно оформленого „політичного центру”, який поки не має чітко визначеної ідеологічної основи [48, 49]. Сучасний напрям суспільного розвитку характеризується підвищенням впливу на нього процесів децентралізації, що пов'язано із зростанням ролі

регіональних і місцевих спільнот у вирішенні національних проблем. Реформа об'єднала сільські, селищні та міські ради в єдині територіальні громади (ОТГ) – за даними Міністерством розвитку громад та територій України, до початку 2022 року в Україні утворено понад 1400 ОТГ. Законодавчо було закладено нові підходи до регіональної політики: ухвалено концептуальні документи та державні стратегії, запроваджено інструменти планування розвитку (зокрема Державну стратегію регіонального розвитку) та програми підтримки місцевого самоврядування. Нова модель управління передбачає перенесення значної частини бюджетних ресурсів із центра на місцевий рівень. Результатом фінансової децентралізації стало суттєве зростання власних доходів громад. Зокрема, частка власних доходів місцевих бюджетів у ВВП України зросла з близько 5,1% у 2014 році до приблизно 6,9% у 2020 році (за прогнозом, 7,3% у 2021 році). Водночас частка видатків місцевих бюджетів у ВВП зросла з 14,1% (2015) до 16,6% (2017) з наступним падінням у 2020–2021 роках (11–12%). В цілому, як зауважують дослідники, реформи з децентралізації призвели до помітного підвищення місцевих фінансових та адміністративних спроможностей, покращили якість надання послуг і збільшили обсяг місцевих інвестицій. Разом з тим місцеві громади – особливо сільські й гірські – часто потребують значної дотаційної підтримки з державного бюджету для покриття дефіциту, тоді як деякі області з розвиненими містами-індустріальними центрами здатні перераховувати до державної казни надлишок (за даними, найбільші відрахування здійснюють громади Дніпропетровської, Запорізької та Київської областей) [13, 48].

Вводячи поняття «політична мозаїка», відзначає, що внаслідок регіоналізації партійних структур «партійна представленість в регіонах досить обмежена» та формуються локальні коаліції і блоки. «Політична мозаїка регіональних партійних структур дуже розмаїта»: одні й ті самі політичні сили можуть бути представлені в регіонах дуже нерівномірно, а місцеві еліти часто позиціонують себе під іншими назвами, орієнтуючись на потреби конкретної громади. Водночас, за оцінками дослідників, «відбувається формування

регіональних центрів з чітко вираженою, інколи діаметрально протилежною політичною орієнтацією». Так, на заході країни (Закарпаття, Івано-Франківськ, Львівщина, Волинь) історично домінують українсько-патріотичні партії та рухи, у центрі (Вінниччина, Черкащина, Київська обл.) – більш помірковані проєвропейські настрої, а на сході та півдні (передвоєнна Донецька, Луганська, Одеська області) були сильні проросійські чи орієнтовані на великі промислові центри політичні угруповання. [10]

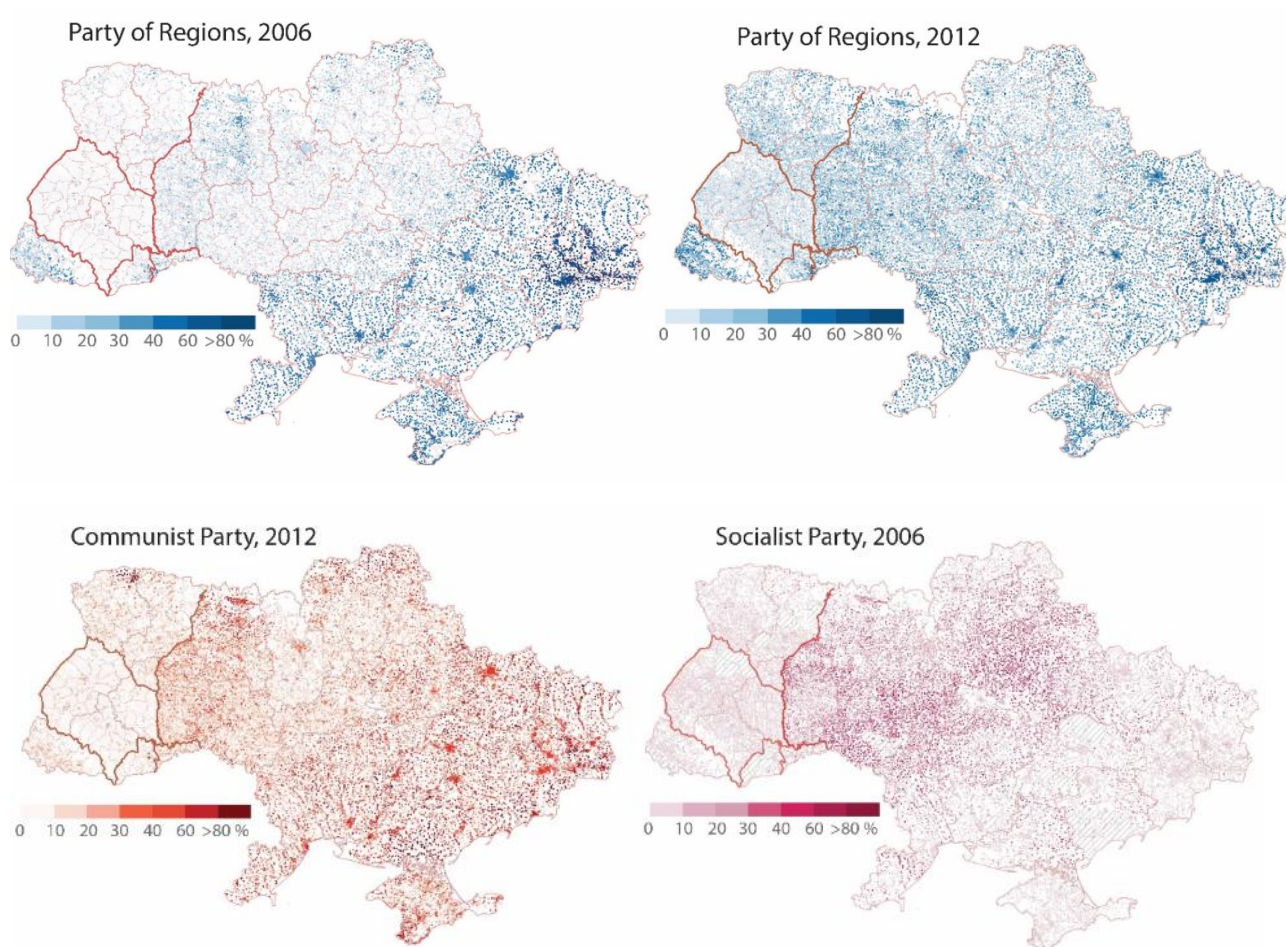


Рис. 2.10 Електоральна географія України (2006-2012) [10]

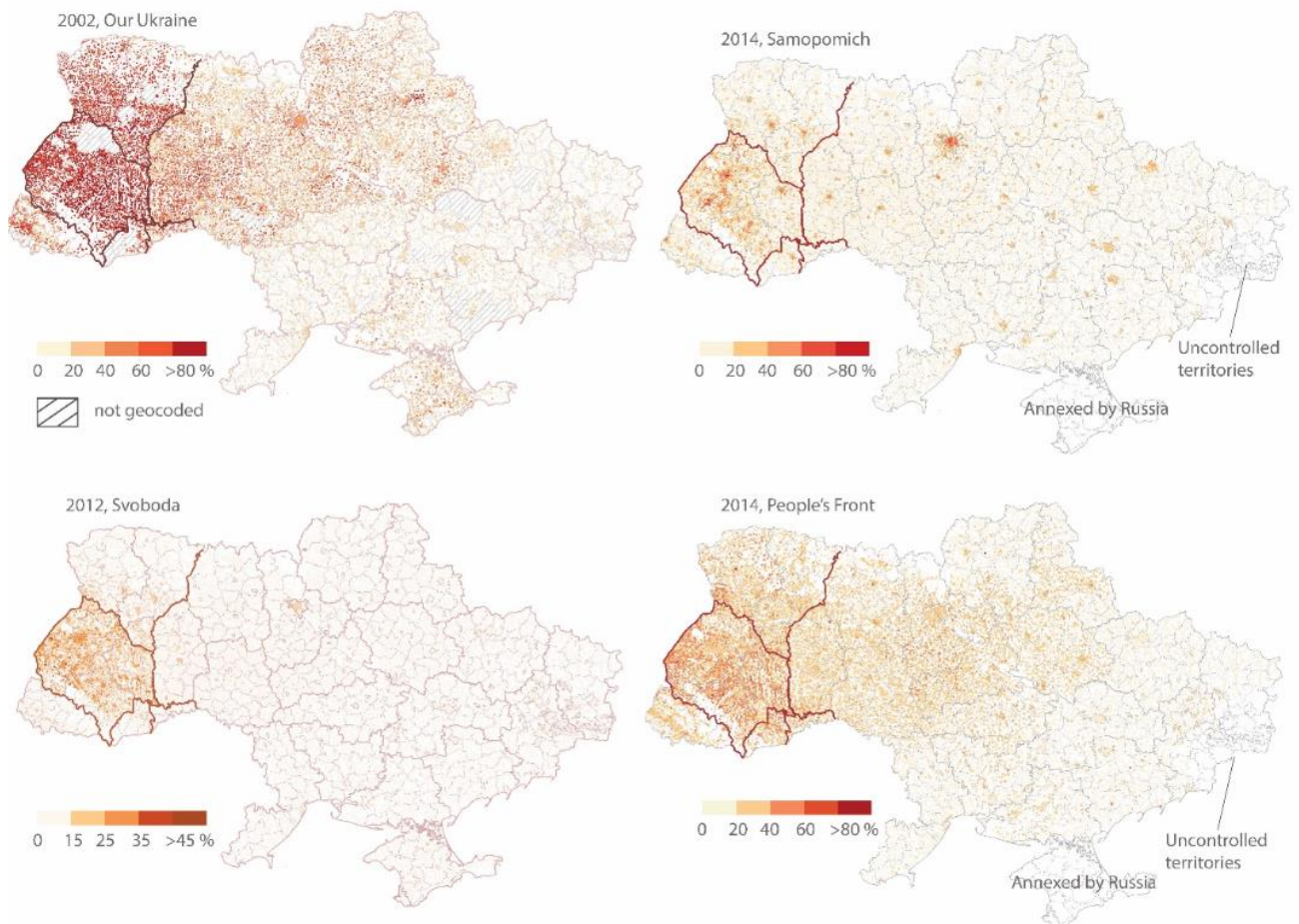


Рис. 2.11 Електоральна географія правих та націоналістичних партій України (2006-2012) [10]

Зміна адміністративного устрою надає місцевим лідерам додаткові повноваження, що дозволяє їм враховувати регіональні особливості, але водночас ускладнює створення єдиного політичного центру. Центральна влада поки що не сформувала стабільної організаційної основи для всеукраїнського масштабу, тому регіональні «партії влади» часто існують лише як декларовані рухи, що претендують опікуватися вирішенням практичних проблем місцевих громад. [10]

Аналіз впливу децентралізації на розвиток окремих регіонів свідчить про значну неоднорідність результатів. У західних областях (особливо у гірських Закарпатті та Прикарпатті) процес об'єднання сприяв покращенню місцевої інфраструктури та послуг, але великі витрати на дорожнє господарство, захист лісів і низька податкова база залишають багато громад дотаційними. У

центральных регіонах (Київська, Вінницька, Черкаська обл., місто Київ) децентралізація посилила роль обласних центрів: місцеві бюджети цих громад значно зросли за рахунок податків підприємств і нерухомості, що, поряд із залученням інвестицій, забезпечило їм фінансову самостійність. На сході України (міста Дніпро, Запоріжжя, Харків та прилеглі райони) зберігався потужний промисловий потенціал, який дозволяє громадам генерувати значні власні доходи, хоча війна на Донбасі суттєво знизила економічний потенціал Донецької та Луганської областей, зробивши більшість їх громад малоплатоспроможними. У південних регіонах (Одещина, Миколаївщина, Херсонщина) більша частина доходів пов'язана з агропромисловим комплексом і портовою інфраструктурою, але одночасно є і виражена диференціація: деякі міста обласного значення наповнюють бюджети, тоді як периферійні громади потребують дотацій. На півночі (Житомирська, Чернігівська, Сумська області) структура економіки сприяє поміркованому зростанню, однак сусідство з зоною бойових дій іноді руйнує зв'язки, а багато сільських громад стикаються з демографічними та фінансовими проблемами. [10, 48]. Отже, у межах дослідження «суспільно-географічної поляризації» слід підкреслити, що децентралізація створила платформу для активізації регіональних спільнот і сформувала нові вектори політичного та економічного розвитку кожного регіону. Проте реформа не усунула, а часто й посилила існуючу неоднорідність: регіони з сильними містами чи специфічними ресурсами отримали додаткові переваги, тоді як віддалені й депресивні території залишаються залежними від державної підтримки. «Політична мозаїка» України відображає ці розбіжності: партійні й владні проекти адаптуються під регіональні умови. Таким чином, децентралізація сприяла зростанню ролі місцевого самоврядування і дала імпульс для регіонального розвитку, але усунення географічної поляризації вимагає продовження цілеспрямованої регіональної політики, врахування конкретних потреб кожного регіону та консолідації національних зусиль для зменшення диспропорцій [10, 11].

Центральні та західні області України стали основними реципієнтами внутрішньої міграції. За даними на кінець 2022 – початок 2023 року, найбільше офіційно зареєстрованих ВПО проживало у Дніпропетровській області (близько 14% від всіх переселенців) та Харківській області (12%) – ці регіони межують із зонами бойових дій і слугували першими тилловими територіями для евакуації. Значне число переміщених осіб прийняли також Київ і Київська область, Полтавщина, Запоріжжя (підконтрольна частина), Одещина та Львівщина. Станом на кінець 2023 р. в Україні було офіційно зареєстровано близько 4,9 млн ВПО, не рахуючи тих, хто не оформлював статус. Фактично кожен восьмий мешканець країни – переселенець. Це призвело до суттєвого збільшення населення у центрально-західних містах. Наприклад, населення Львова влітку 2022 р. зросло на оцінці +50-100 тис. за рахунок переселенців; Івано-Франківськ, Тернопіль, Ужгород – на +20-30% проти довоєнного; маленькі містечка на заході також подекуди подвоїли свої громади. Київ після відступу військ від столиці теж повернув більшість евакуйованих і прийняв нових переселенців зі сходу, хоча значна частина киян з дітьми досі залишається за кордоном з міркувань безпеки. Цей масовий перерозподіл населення в просторі має довготривалі наслідки. Гуманітарне навантаження на регіони, які прийняли ВПО, проявляється у перевантаженні житлового фонду, шкіл, лікарень, соціальних служб. Наприклад, у відносно невеликому Ужгороді весною 2022 р. розміщували переселенців навіть у спортзалах, народні доми переобладнували під гуртожитки. Львівська область отримала десятки тисяч дітей-школярів з інших регіонів – їм довелося організовувати навчання у вже переповнених місцевих школах. Дніпро перетворився на великий гуманітарний хаб, куди прибували евакуаційні потяги з Донбасу; лікарні Дніпра та Запоріжжя приймали велику кількість поранених цивільних і військових, фактично виконуючи функцію медичних центрів для прифронтових зон. Це все – приклади концентрації навантаження на «центри» у ширшому сенсі (тобто в регіонах поза зоною бойових дій, які стали новим ядром проживання населення). Східні та південні області, навпаки, зазнали

демографічного спустошення. Окрім мільйонів евакуйованих, там значно впала народжуваність і зросла смертність через воєнні дії та стрес. На початку 2023 року постала безпрецедентна ситуація: деякі міста майже обезлюднили. Яскравий приклад – Маріуполь: до війни місто ~430 тис. мешканців, після багатомісячної облоги і захоплення там залишилося, за оцінками, не більше 100–120 тис. людей (тобто мінус 75% населення). Северодонецьк, Лисичанськ на Луганщині – практично повністю евакуйовані; більшість селищ на лінії фронту на Донеччині та Херсонщині теж спорожніли. Навіть великі обласні центри, що перебували під ударами, суттєво зменшилися: з Харкова в перші місяці війни виїхало до половини населення (близько 700 тис. осіб), хоча згодом частина повернулася. Чернігів під час березневого наступу 2022 року покинули дві третини мешканців – у місті залишалося ~80–90 тис. осіб з довоєнних 285 тис. на кінець березня. Після відступу росіян населення поступово повернулося, і станом на початок 2023 р. область налічувала ~940 тис. осіб (проти 959 тис. до війни), тобто демографічно Чернігівщина практично не змінилася завдяки поверненню людей. Але це скоріше виняток завдяки швидкому звільненню. Донеччина, Луганщина, Херсонщина, Запоріжжя – у цих регіонах населення скоротилося драматично і його повернення залежить від безпекової ситуації. Такі зміни підтверджують логіку концепції «центр–периферія», але у специфічний спосіб: зона активних бойових дій стала тимчасовою «відкинутою периферією», з якої ресурси (люди, капітал) масово витікають; мирні території виконують роль нового «центру тяжіння», хоч раніше вони могли бути периферійними. Наприклад, західноукраїнські області, що традиційно були периферією економічного розвитку, в умовах війни стали центральними для розміщення людей і навіть бізнесу, евакуйованого зі сходу. Внутрішня структура країни набуває риси «двошарової центр-периферійної системи»: в тилу сформувався відносно перенасичений «новий центр» (Галичина, Волинь, Поділля, Придніпров'я як тилове ядро), а фронтова зона – це екстремальна периферія, майже відірвана від єдиного простору України до деокупації [17, 27, 44].

Війна значно прискорила депопуляцію тих регіонів, які і до того втрачали населення. Якщо до 2022 р. найбільші темпи природного спаду були на Чернігівщині чи Луганщині, то в 2022–2023 рр. демографічно найгірша ситуація – на окупованих та прифронтових територіях. Величезні втрати населення на сході та півдні відбулися не лише через міграцію, але й внаслідок підвищеної смертності та зниження народжуваності. За неповними даними, у 2022 р. в Донецькій області (на підконтрольній Україні частині) народилося в кілька разів менше дітей, ніж у 2021-му – багато родин виїхали або відклали народження через небезпеку. На окупованих територіях ситуація ще гірша: система охорони здоров'я і реєстрації не працює належним чином, тож дані відсутні, але можна припустити, що показники народжуваності там обвалилися, а смертність (особливо серед уразливих груп) підвищилася через стрес, відсутність медпослуг, бойові дії. Депопуляція сходу і півдня має не лише кількісний, а й якісний вимір: регіони втрачають переважно молоде, активне населення, залишаються більш залежними верствами. Після деокупації частини Херсонської області у 2022 р. з'ясувалося, що значна частина населення виїхала і не повернулася – особливо сім'ї з дітьми. Натомість залишилися багато літніх, які не змогли евакуюватися. Це ставить виклик для відбудови: кому відновлювати регіон, якщо бракує працездатних людей? Таким чином, війна закріплює порочне коло периферійності для постраждалих територій – вони можуть опинитися в ситуації, подібній до Чорнобильської зони, з мінімальним населенням, якщо не вжити заходів для масового повернення людей після війни. З іншого боку, регіони, що прийняли переселенців, отримали шанс на демографічне «омолодження». Чимало ВПО – це молоді сім'ї з дітей. Якщо частина з них залишиться назавжди на новому місці, це може покращити вікову структуру тих же західних областей, де було старіння. Вже зараз у Закарпатті чи на Франківщині з'явилися цілі громади переселенців з Донбасу, які інтегруються у місцеве життя. У цьому сенсі війна перемішала населення України і, можливо, зменшила колишні демографічні контрасти між регіонами (однакове горе спіткало усіх – і схід, і захід). Проте

цей процес дуже болючий і супроводжується величезними втратами. Соціально-географічна поляризація у воєнний час проявляється ще й у нерівномірності доступу населення до базових послуг та безпеки. Фактично українці поділені на кілька категорій за географічною ознакою: ті, хто живе в безпечних регіонах (вони мають кращий доступ до роботи, медицини, нижчий ризик обстрілів); ті, хто за кордоном як біженці (у відносній безпеці, але відірвані від дому, часто без роботи за фахом); і ті, хто залишився на окупованих чи прифронтових територіях (постійний ризик для життя, гуманітарні проблеми). Це новий вимір поляризації – «географія безпеки». Центральні і західні регіони стали умовним «центром» з точки зору безпеки і життєвих перспектив під час війни, а схід і південь – «небезпечна периферія», звідки люди прагнуть виїхати. Після завершення бойових дій, ймовірно, багато хто з евакуйованих повернеться, але не всі. Якщо довоєнна поляризація полягала головно в економічних показниках, то тепер додалася поляризація за критерієм безпека/небезпека, що ще більше посилює відмінності в розвитку територій [15, 43, 44].

3.2 Економічна поляризація і трансформація функціонування міст в умовах війни

Російське повномасштабне вторгнення в Україну у лютому 2022 року стало потужним шоком, який у багато чому змінив просторові соціально-економічні тенденції. Регіональні диспропорції набули нових форм: деякі традиційні «ядра» зазнали руйнувань та втратили ресурси, тоді як відносно безпечні області у центрі та на заході країни отримали притік населення і посилене навантаження на інфраструктуру. Цей підрозділ коротко порівнює показники і явища до війни та після її початку, висвітлюючи ключові прояви поляризації за воєнних умов: регіональні економічні дисбаланси, концентрацію гуманітарного навантаження на центральних регіонах, прискорення депопуляції на сході та півдні. Воєнні дії спричинили глибоке

падіння економіки України (ВВП у 2022 р. скоротився на ~30%), але це падіння було нерівномірним по території. Найбільш постраждали східні та південні області, де велися бойові дії, натомість західні регіони у відносній безпеці не лише втримали господарську діяльність, але й подекуди стали новими осередками росту за рахунок релокації бізнесів. За оцінками Центру економічної стратегії, на 9 найбільш постраждалих від війни регіонів до її початку припадало близько 30% ВВП України. Чимала частка промислового потенціалу (металургія, хімія, машинобудування) зосереджувалася саме в зоні бойових дій – Маріуполь, Запоріжжя, Сєверодонецьк, Авдіївка тощо. З їх виведенням з економічного обігу країна втратила значну частку виробництва. Натомість деякі західні області під час війни наростили свою роль: спостерігається «економічний дрейф на захід», коли підприємства фізично переміщуються з прифронтових регіонів на Галичину, Волинь, Поділля. Станом на травень 2022 року понад 400 підприємств повністю або частково перевезли свої потужності у безпечніші регіони (із ~1170 поданих заявок на релокацію). З них щонайменше 216 вже відновили роботу на нових місцях. Наприклад, львівський регіональний кластер прийняв низку ІТ-компаній та виробництв легкої промисловості, Закарпаття – деякі машинобудівні заводи, евакуйовані з Харківщини, Тернопільщина – харчові підприємства з півдня тощо. Це означає, що економічна карта країни змінюється: роль традиційних східних «полюсів зростання» (Донбас, Придніпров'я) дещо зменшується, натомість зростає частка виробництва у центрально-західних областях. За статистичними даними, деталізованими по регіонах за 2022 рік, важко оцінити нову структуру ВРП через секретність воєнного часу. Але деякі показники вказують на тенденції. Промислове виробництво найбільше просіло у зонах бойових дій – за різними оцінками, у 2022 р. обсяги промисловості на підконтрольній частині Луганщини та Донеччини скоротилися більш ніж на 50– 60%, на Харківщині – на ~30–40%, тоді як у західних областях спад був помірнішим (близько 10– 15%). Капітальні інвестиції 2022 р., як згадувалося, сконцентрувалися у Києві, Київщині, Дніпропетровщині та Львівщині.

Водночас мінімальні обсяги інвестицій були в зонах окупації/ бойових дій – наприклад, Луганська область отримала лише 619 млн грн капінвестицій за 2022 р. (0,15% від загального обсягу) – фактично інвестиційний колапс. Донеччина – близько 3,3 млрд грн (0,8%). Це свідчить про майже повну зупинку розвитку східних територій під час війни. Натомість центральні регіони, особливо Дніпро, зазнали менших втрат і навіть стали хабом економічної активності для переселенців з Донбасу [15, 17, 46].

Таким чином, війна, з одного боку, загальмувала всю економіку, але з іншого – перерозподілила її географічно: центр тяжіння змістився дещо на захід. Якщо до 2022 р. умовна «лінія» провідних регіонів проходила по Дніпро–Київ, то тепер до неї додалися Львів та інші західні області, які інтегрувалися у виробничі ланцюги як тилові бази. Цей процес можна розглядати як вимушену регіональну перебалансування. З точки зору теорії полюсів зростання, деякі «полюси» (Донецьк/Маріуполь) зникли або ослабли, а нові (Львів як логістичний і IT-центр, Дніпро як військово-промисловий хаб тощо) посилюються. У майбутньому після перемоги це може призвести до багатополярнішої просторової структури української економіки, ніж була до війни, – коли кілька регіонів стануть точками росту (захід, центр, південь після відбудови) замість надмірної залежності від сходу, як раніше. Однак на кінець 2023 року ці нові тенденції ще в процесі формування; поки що ж очевидним є поглиблення проблем на периферії через руйнування війною [13, 17, 27].

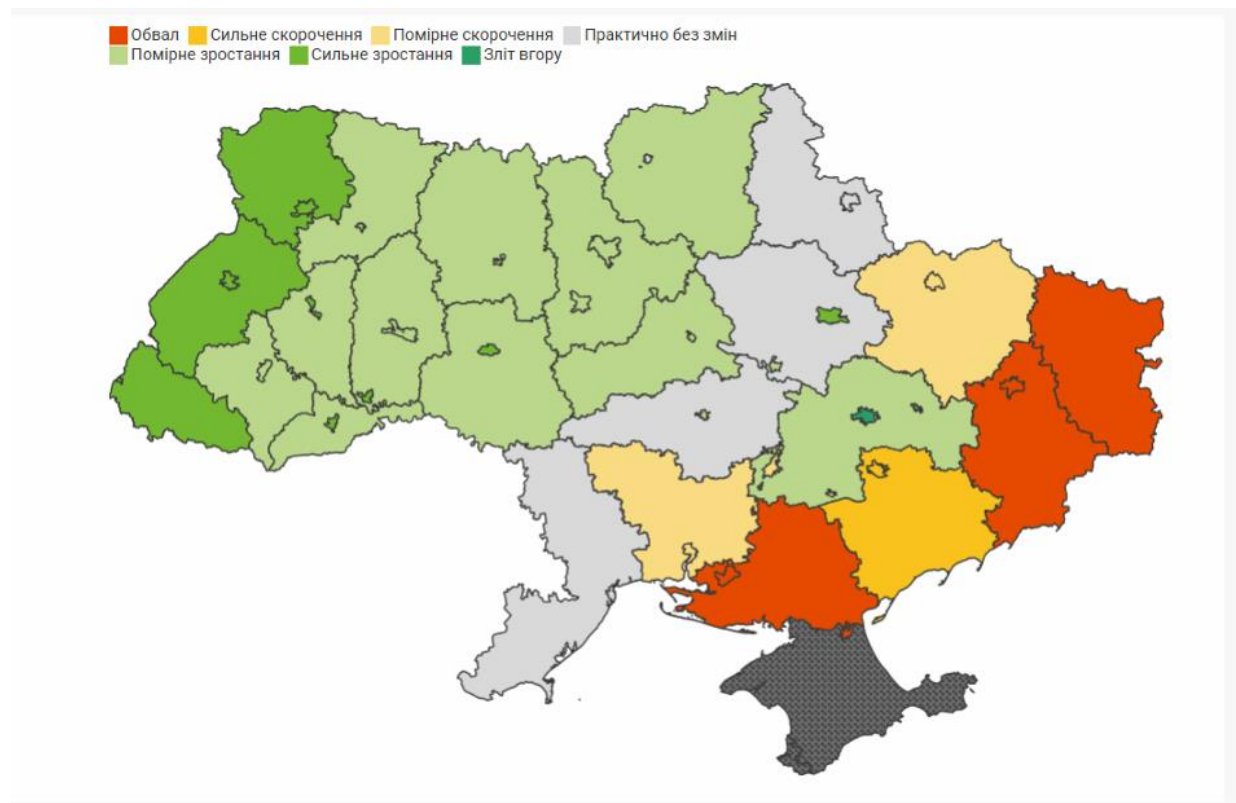


Рис.3.2 Економічна активність регіонів України в умовах війни [18]

Ефекти війни виявилися надзвичайно нерівномірними за регіонами. Міста на сході та півдні країни – ближче до лінії бойових дій або заблокованих портів – зазнали катастрофічних втрат. Виробничий потенціал Донбасу і Півдня практично «виснажений»: багато заводів і шахт зупинили роботу або були знищені. Вчені вказують, що війна спричинила «деіндустріалізацію» східних регіонів на фоні одночасного посилення промислового потенціалу заходу країни. Прикладом є те, що обсяги морських перевезень, критичні для Півдня (Одещина, Херсонщина, Миколаївщина), майже зникли у 2022 р., що ще більше підірвало економіку цих регіонів. За даними UNIDO, найбільші відтоки підприємств спостерігаються у прикордонних із Росією областях – Харківській, Донецькій, Запорізькій та Миколаївській – тоді як саме західні області (наприклад, Вінницька та Львівська) стали «чистими отримувачами» підприємницького капіталу. Водночас міста Центру й Заходу (Львів, Ужгород, Луцьк тощо) отримали притік бізнесу та робочої сили, що змінило їх функціональну роль. На таких тлі виникла справжня хвиля внутрішньої

релокації бізнесу. За результатами квітневого опитування UNIDO, близько 13,4% вітчизняних підприємств повністю або частково перенесли виробництво в більш безпечні регіони після 24 лютого 2022 року. Прикладом можуть слугувати численні заводи з Донбасу й Півдня, які переїхали на Захід. За офіційними даними, станом на березень 2024 року було задокументовано близько 18 944 переміщень компаній між регіонами України. Причому провідними напрямками стали Київщина (до 30–40% запитів промислових підприємств на релокацію) та західні області – Львівська, Закарпатська, Хмельницька, Чернівецька тощо. Так, лише до середини 2022 року у Львівській області офіційно зареєструвалися близько 193 підприємств з інших регіонів, 132 з яких вже відновили роботу, створивши понад 4500 нових робочих місць. Натомість колишні працівники цих підприємств залишалися у прифронтових містах без роботи, що спричинило стрімке зростання безробіття у постраждалих регіонах. У цілому, переміщення бізнесу супроводжувалося не тільки зміною географії промисловості, але і перебудовою структури зайнятості населення. Ця бізнес-міграція надзвичайно посилила економічну поляризацію України. Західні міста отримали у спадок не лише виробничі потужності, але й нові інвестиції й кадри, тоді як колишні промислові центри Сходу й Центру опинилися в кризі. За оцінками дослідників, близько 23% релокованих компаній націлені на реіндустріалізацію приймаючих регіонів – фактично «оживлюючи» економіку Західної України після десятиріч аграрної монокультури. Переміщення підприємств металургійної та машинобудівної галузей зі сходу на захід і центр дедалі більше змінює «економічну карту» країни. Львів почали називати фактичним «економічним центром Заходу», він залучив сотні переселенців та нові виробництва, а столиця Західного Буковини – Чернівці – забезпечує для біженців житлом і логістично підтримує релокований бізнес. У Києві та київському регіоні завантажуються нові промислові та логістичні комплекси: за даними, Київщина вже відіграє роль головного «притулку» для релокованих підприємств (крім того, місто Київ залишається важливим фінансовим центром). Водночас Схід і Центр,

позбавлені значної частини виробничого потенціалу та зіткнувшись з браком робочої сили через мобілізацію, поки що демонструють уповільнення зростання. Нарешті, війна спричинила глибокі зміни міської інфраструктури та просторового планування. Сотні будівель, доріг і мостів у містах виявилися пошкодженими або зруйнованими, що ускладнило перевезення вантажів і пасажирів. Одним з головних викликів стало забезпечення житла для внутрішньо переміщених осіб. Так, у Львові, Чернівцях та інших містах швидко організовували тимчасові притулки і реконструювали наявні будівлі під гуртожитки для біженців, а згодом розпочинали будівництво нового житла. Міські плани зонування також переглядаються: щоб прийняти релоковані підприємства, розширюють промислові зони і змінюють функціональне призначення земельних ділянок. Важливо, що через дефіцит ресурсів міська влада зараз більше фокусується на підвищенні стійкості існуючої інфраструктури (енергопостачання, комунікацій, транспорту) і оптимізації процесів, ніж на капітальних новобудовах [13, 27].

Таким чином, економічна активність міст України у воєнний період зазнала глибокої трансформації. У зоні бойових дій спостерігаються економічний занепад та депопуляція, тоді як у відносно безпечних регіонах міста реагують переосмисленням своїх ролей і функцій. Прикладом служить переродження Львова чи стрімке зростання логістичної важливості Києва. Ці процеси в цілому поглиблюють регіональні диспропорції та породжують нові виклики для державної політики – зокрема у відбудові інфраструктури, підтримці підприємницької активності в постраждалих містах і плануванні сталого розвитку в подальшому [11, 17, 27].

3.3 SWOT-аналіз суспільно-географічної поляризації в Україні під час війни

Суспільно-географічна поляризація в Україні означає зростання соціальних відмінностей між регіонами та групами населення внаслідок війни.

Після початку повномасштабного вторгнення Росії близько третини громадян були змушені покинути свої домівки: за оцінками Міжнародної організації з міграції, станом на жовтень 2022 року 6,2 млн осіб стали ВПО, а до літа 2023 – 5,1 млн. Водночас дослідження показують, що українці загалом залишаються досить згуртованими: понад половина респондентів (53% у грудні 2024) вважала, що країна рухається шляхом до єдності, а поточні показники консолідації значно кращі, ніж до війни. Опитування Київського міжнародного інституту соціології також фіксує єдність у готовності суспільства до довгострокового опору: майже в усіх регіонах близько 60–62% опитаних готові терпіти війну «стільки, скільки буде потрібно», лише на Сході трохи менше (51%). Проте одночасно відчуття єдності дещо послабилося через «втомленість війною» і наростання соціальної дистанції між групами.

Сильні сторони:

- Висока національна згуртованість: громадяни демонструють єдність у підтримці оборони та захисту держави. За даними КМІС, більшість населення вірить у рух країни до єдиної політичної нації. До того ж, як зазначають соціологи, нинішній рівень консолідації в суспільстві «значно кращий, ніж був у 2020 році». Спільна небезпека війни стимулює патріотизм і готовність до самопожертви, що ослаблює ідеологічні розбіжності.
- Відсутність вираженої ідеологічної поляризації: на відміну від довоєнного часу, суспільство не має гострих регіональних чи ідеологічних розколів. Експерти ОПОРИ вказують, що відсутність явних ідеологічних позицій, регіональних суперечностей і «байдужість» (психологічна травма війни) тимчасово стримують ідеологічну поляризацію в українському суспільстві. Це означає, що навіть у різних регіонах не спостерігається глибоких політичних конфліктів між громадами.
- Сильний соціальний сектор і активна громадськість: місцеві громади та волонтерські організації швидко адаптуються до потреб

ВПО. Наприклад, західні області, які прийняли сотні тисяч переселенців, розгорнули нові програми підтримки та жильного забезпечення. Такі спільні дії сприяють згуртуванню на місцевому рівні і нівелюванню конфліктів між місцевими жителями та переселенцями. У сукупності ці чинники забезпечують порівняно високий рівень солідарності між різними частинами країни.



Рис. 3.3. SWOT поляризації в Україні (складено автором)

Слабкі сторони:

- Військова втома та сприйняття конфліктів: з огляду на тривалість війни значна частина населення відчуває психологічну втому. Згідно з дослідженням Cedos, більшість опитаних відзначали, що відчуття єдності суспільства протягом другого року війни знизилося через власне поляризацію, звикання та втому від війни. Деякі інтерв'ю учасників показали, що громадяни важче ладнають із тими, хто має відмінні цінності чи інший досвід служби, що погіршує атмосферу довіри.
- Демографічна диспропорція та переміщення населення: регіональні нерівності поглибилися через масове переселення. Східні області прийняли мільйони ВПО, у той час як північні й західні – лише десятки тисяч. Зокрема, найбільше переселенців зареєстровано у Донецькій (524 тис.), Харківській (516 тис.), Дніпропетровській (455 тис.) областях та у місті Києві (421 тис.), тоді як на заході і півночі країни ці показники мінімальні.
- Економічне і ресурсне навантаження: війна завдала удару по різних регіонах по-різному. Північ і центр зазнали обмеженого руйнування, тоді як схід і південь майже повністю демілітаризовані. Такі диспропорції призводять до нерівномірного відновлення – поки одні регіони сповна використовують інвестиції і міжнародну допомогу, інші залишаються в руїнах, що спричиняє відчуття несправедливості.

Можливості:

- Євроінтеграція та зовнішня допомога: процес вступу України до ЄС і НАТО консолідує громадську думку навколо зовнішнього курсу та дає чіткі стратегічні цілі. Високий рівень підтримки європейської інтеграції в усіх регіонах (зокрема в Західній і Центральній Україні) створює основу для спільного бачення майбутнього. Підтримка від міжнародних організацій і донорів посилює можливості розвитку

регіонів (реконструкція, модернізація інфраструктури), що знижує регіональні дисбаланси.

- Децентралізація і локальний розвиток: війна посилила роль місцевого самоврядування. Реалізація реформ, спрямованих на передачу повноважень громадам та розвиток місцевого бізнесу (наприклад, держпідтримка для ВПО у вигляді субсидій роботодавцям) відкриває шанс зменшити нерівність між регіонами. Інвестування в освіту, охорону здоров'я та мікрофінансування на місцях може згуртувати громади навколо ідеї відбудови і майбутнього без регіонального поділу.
- Соціальна консолідація через спільні цінності: крім безпосередньо військового протистояння, українці все більше цінують єдність і солідарність як об'єднавчі чинники. Формування суспільних ініціатив із підтримки незахищених категорій (ветеранів, ВПО, громадян похилого віку) стимулює взаємопідтримку між регіонами. Подальше інституційне зміцнення громадянського суспільства може перетворити соціальні розриви на спільні проєкти розвитку.

Загрози:

- Використання зовнішніми гравцями вразливих тем: початок виборчого циклу і маніпуляції інформаційним полем поглиблюють поляризацію. На думку експертів, внутрішні та зовнішні актори (насамперед РФ) спиратимуться на існуючі суперечності (наприклад, нерівномірний розподіл тягаря війни, питання примирення з окупованими територіями) для провокування міжгрупових конфліктів. Без чіткої державної комунікації й активного залучення громадськості це підсилює недовіру між різними регіонами та соціальними групами.
- Неналежний розподіл ресурсів та корупційні ризики: якщо відновлення проходитиме нерівномірно (завантаження західних регіонів через величезні потоки ВПО чи затягування допомоги на

схід), це породить соціальне невдоволення. Нестача прозорості у використанні бюджетних коштів також може спричинити поляризацію: регіони, які відчують себе «кинутими» владою, легко стають мішенню для екстремістських впливів.

- Соціальна втома і зневіра: продовження війни виснажує ресурс громадян. Зменшення оптимізму і політичної активності може призвести до росту цинізму, пасивності або радикалізації в окремих групах. Постійні втрати і поразки (наприклад, зростання випадків демобілізації «розчарованих» військових) перетворюють війну на довготривалий фактор стресу, який підриває згуртованість. Якщо ці процеси поєднуються з інформаційними вкидами, існує загроза поглиблення соціально-географічних розривів і посилення поляризації.

Попри домінуючу солідарність українців, суспільно-географічні розбіжності в Україні під час війни є важливим викликом. З одного боку, сильна національна згуртованість і спільні цінності стримують поділ і надають можливості для відбудови. З іншого – регіональні диспропорції у втраті, переміщенні та інфраструктурі створюють потенційні джерела напруги. Цей SWOT-аналіз показує, що ключові зусилля мають бути спрямовані на зменшення слабких місць і загроз (нерівномірна відбудова, інформаційна агресія) та використання сильних сторін (консолідація суспільства, міжнародна підтримка) для подолання розколу у суспільстві [17, 23].

ВИСНОВКИ

Суспільно-географічна поляризація України є складним і багатограним явищем, яке охоплює економічні, соціальні, демографічні та просторові процеси. У результаті виконання дипломної роботи було досліджено теоретичні підходи, методологічні засади та практичні прояви поляризації на території України в умовах сучасних викликів, включно з війною. Аналіз дозволив не лише окреслити масштаби та форми поляризації, а й зрозуміти її природу, чинники формування та можливі наслідки. У теоретичному аспекті було виявлено, що просторовий розвиток не є однорідним, і така нерівномірність має як природні, так і соціально-економічні причини. Класичні теорії регіонального розвитку, зокрема модель «центр–периферія» Джона Фрідмана та теорія «полюсів зростання» Франсуа Перру, залишаються актуальними й сьогодні. Їх застосування дозволяє пояснити, чому розвиток концентрується у певних урбанізованих центрах, які акумулюють ресурси, населення, капітал, інновації, водночас маргіналізуючи віддалені або депресивні регіони. Крім того, теоретичний аналіз показав, що суспільно-географічна поляризація має не лише економічний, а й соціально-культурний, демографічний та інфраструктурний виміри. Методологічна частина дослідження базувалася на комплексному використанні статистичного аналізу, геоінформаційного моделювання, компаративного підходу та елементів просторового аналізу. Це дозволило дослідити поляризацію на міжрегіональному, обласному та місцевому рівнях. Було обрано низку ключових індикаторів: валовий регіональний продукт (ВРП), середню заробітну плату, рівень зайнятості, демографічну динаміку, показники урбанізації, внутрішню міграцію та інвестиційну активність. Саме за допомогою цих критеріїв вдалося виявити реальні прояви просторової нерівномірності. У практичному розділі детально проаналізовано економічну та соціально-демографічну поляризацію регіонів України у 2021–2023 роках. З’ясовано, що Київ, Львів, Дніпро, Харків та Одеса залишаються ключовими

полюсами зростання, які суттєво випереджають інші регіони за основними показниками розвитку. Водночас регіони центральної, північної та східної частини країни демонструють стагнацію або навіть регрес. Помітною є диспропорція в рівнях доходів, щільності населення, доступі до соціальних благ, що підтверджує актуальність концепції «центр–периферія» в українських реаліях.

Особливу увагу було приділено наслідкам повномасштабної війни, яка радикально змінила просторову структуру країни. Виникла нова форма поляризації - географія безпеки, в межах якої західні області, зокрема Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, стали новими тимчасовими центрами тяжіння населення, бізнесу, гуманітарних і державних ресурсів. У той час як східні, південні та частково центральні області зазнали демографічного скорочення, руйнування інфраструктури, зменшення економічної активності. Це призвело до ще глибшої територіальної нерівності, що має як короткострокові, так і довгострокові наслідки.

Загалом, суспільно-географічна поляризація в Україні є системним явищем, яке формується під впливом об'єктивних процесів, проте може бути скориговане через ефективну регіональну політику. Така політика повинна бути орієнтована не лише на підтримку вже розвинених територій, а насамперед на стимулювання розвитку периферії - шляхом інфраструктурних проєктів, підтримки малого та середнього бізнесу, залучення інвестицій у менш розвинені громади, розвитку освіти та охорони здоров'я. Особливу роль у подоланні поляризації можуть відіграти середні міста, що здатні виступати «мостами» між центрами і периферією.

Війна суттєво розворушила старі архітектури поляризації. Понад 4,6 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО) були зареєстровані в Україні станом на березень 2025 року. Ці міграційні потоки мають виразно географічну спрямованість: найбільші приймаючі центри – міста-суперполя (Київ, Дніпро, Харків) та західні області – значно збільшили населення. Так, 31 травня 2023 року у Києві налічувалося близько 380 тис. переселенців, у Дніпрі – 175 тис.

(порівняно з кількома сотнями тисяч в інших містах) . Це спричинило посилене завантаження інфраструктури безпечних регіонів і створення нових осередків економічної активності (будівництво, послуги тощо). Водночас захоплення та руйнування російськими військами значної частини Донбасу, Луганщини, півдня України призвели до різкого скорочення виробництва в цих регіонах. Зокрема, за даними офіційної статистики, спад промислового виробництва у ряді прифронтових областей перевищив 40–60 % у 2022–2023 роках (наприклад, тільки у вересні 2023 року промисловість зросла на 2,4 % по країні після падіння на 36 % у попередньому періоді) . Демографічна структура України теж змінилася: за оцінкою Інституту демографії, населення України на контрольованій території скоротилося до близько 29 млн осіб . Ця втрата населення нерівномірно розподілилася – найбільші втрати зафіксовано у східних і південних регіонах. Отже, війна посилила просторову поляризацію: безпечні західні та центральні області стали відносно привабливішими та щільніше населені (нові полюси зростання), тоді як прифронтові регіони залишаються депопульованими та економічно виснаженими. Такий новий розподіл в просторі підсилює як мінливі демографічні, так і економічні нерівності між регіонами країни.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що проблема суспільно-географічної поляризації потребує не лише фіксації фактів, а й глибокого аналітичного осмислення, стратегічного бачення та політичної волі. В умовах війни та майбутньої відбудови країни подолання територіальних дисбалансів має стати одним із пріоритетів державної політики просторового розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. David Darmofal & Ryan Strickler (2019) Geographic Polarization in Historical Perspective. Demography, Politics, and Partisan Polarization in the United States, 1828–2016. pp 83–100
https://www.researchgate.net/publication/330517433_Geographic_Polarization_in_Historical_Perspective
2. Dinzey-Flores, Z. Spatially Polarized Landscapes and a New Approach to Urban Inequality. Latin American Research Review. 52(2), pp. 241-252.
https://www.researchgate.net/publication/319147954_Spatially_Polarized_Landscapes_and_a_New_Approach_to_Urban_Inequality
3. Florida R., Rodríguez-Pose R.A., Storper M. Cities in a postCOVID world. Urban Studies. June 2021.
https://www.researchgate.net/publication/352781380_Cities_in_a_post-COVID_world
4. Friedmann J. Regional development policy J. Friedmann. – Boston : Intst. Techn., 1966. – 317 p. <https://www.jstor.org/stable/4189367>
5. Mateos P., de Smith M., Singleton A.A. Developments in Quantitative Human Geography, Urban Modelling, and Geographic Information Science. Transactions in GIS, Vol.15 (3), 2011. P. 249-252.
https://www.researchgate.net/publication/220605687_Developments_in_Quantitative_Human_Geography_Urban_Modelling_and_Geographic_Information_Science
6. Myrdal G. Economic theory and under-developed regions / G. Myrdal. – London, 1957 – 167 p.
https://www.academia.edu/112160735/Economic_Theory_and_Under_Developed_Regions
7. Tom Van Heuvelen, Katherine Copas (2019) The Geography of Polarization, 1950 to 2015. RSF: The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences September 2019, 5 (4) 77-103;

https://www.researchgate.net/publication/335550054_The_Geography_of_Polarization_1950_to_2015

8. Барановський М. О. Поляризація просторового розвитку України: глибина, причини, наслідки, шляхи подолання / М. О. Барановський; [за ред. Ельжбети Мілош] // Національна та регіональна економіка: поточні наукові проблеми Східної Європи: Монографія. - Lublin: Politechnika Lubelska, 2013.
9. Гладкий О. В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія / О. В. Гладкий [За ред. С. І. Іщука]. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – 360 с.
10. Mykola Dobysh et Boris Yatsenko (2020) Borders, Constituency Politics, and “Our Man” Voting in Electoral Geography of Ukraine <https://journals.openedition.org/belgeo/38851>
11. Горіна, Г. Фактори формування просторової поляризації соціально-економічного розвитку регіонів / Г. О. Горіна // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. - 2016. - № 4(1). - С. 187-191. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_ekon_2016_4%281%29_36
12. Грицай О. В. Центр і периферія в регіональному розвитку: Монографія / О. В. Грицай, Г. В. Іоффе, А. І. Трейвіш. - М.: Наука, 1991. -168 с
13. Державна служба статистики України сайт - <https://www.ukrstat.gov.ua/>
14. Зімін Д., Лисенко А. Комп'ютерні ігри як інструмент розвитку географічних компетентностей / Регіон – 2022: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 24 листопада 2022 р.) / Гол. ред. колегії Л.М. Немець. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2022. – 212 с. – С. 105-109
15. Зімін Д., Лисенко А. Гейміфікація як засіб підвищення пізнавальної активності учнів на уроках географії / Регіон – 2023: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (м. Харків, 20

квітня 2023 р.) / Гол. ред. колегії Л.М. Нємець. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. – 85 с. – С. 18-20.

16. Зімін, Д., Кравченко, К., Сєгіда, К. Можливості застосування комп'ютерних ігор в освітньому процесі (на прикладі моделювання міст у Cities Skylines). Проблеми безперервної географічної освіти і картографії, (39), 27-34. <https://doi.org/10.26565/2075-1893-2024-39-03>
17. Зімін Д. Прояви суспільно-географічної поляризації в Україні в умовах війни / Міжнародна науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Регіон – 2025: суспільно-географічні аспекти»
18. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України <https://idss.org.ua/index>
19. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації: Монографія / І. О. Курило. – К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2006. – 472 с.
20. Резнікова О. О. (2022) Національна **стійкість в умовах мінливого безпекового середовища** https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/reznikova-ukraineresilience2022_02.pdf
21. Малиновська О. А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування: Аналітична доповідь / О. А. Малиновська. – К.: НІСД, 2011. – 40 с. https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2011-11/Malin_migraziya-dace3.pdf
22. Мезенцев К., Підгрушний Г., Мезенцева Н. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація. Монографія УГТ Київський відділ https://www.geokyiv.org/pdf/Reg_development_in_Ukraine.pdf
23. Мезенцев К.В. Аналіз циклічності та стадійності для цілей прогнозування регіонального розвитку. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія, Вип. 54, 2007. С. 32-34.

24. Мезенцев К.В. Регіональний розвиток: чинники нерівномірності та формування периферії / К. В. Мезенцев // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки. - 2012. - № 9. - С. 20-26. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnug_2012_9_6
25. Мезенцева Н. І. Регіональний аналіз добробуту населення України / Н. І. Мезенцева, О. О. Штельмах // Вісн. Київ. ун-ту. Географія. – 2006. – Вип. 52. – С. 27 – 29.
26. Мезенцева Н. І. Типізація регіонів України за загрозами соціальної безпеки / Н. І. Мезенцева, О. О. Штельмах // Вісн. Київ. ун-ту. Географія. – 2006. – Вип. 53. – С. 19 – 20.
27. Наумов, М, Федотова, Ю. Європейська практика вирішення проблем нерівномірності розвитку територій. <http://eprints.kname.edu.ua/view/types/article/2019.default.html>
28. Немець К.А., Немець Л.М. (2014) Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу / Навчально-методичний посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 172 с. <http://soc-econom-region.univer.kharkov.ua/wp-content/uploads/2017/07/%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB-1.pdf>
29. Немець Л. М., Сільченко Ю. Ю., Вірченко П. А. Економічна і соціальна географія України. Навчальний посібник. – Харків, 2014. – 265 с. <http://soc-econom-region.univer.kharkov.ua/wp-content/uploads/2017/07/%D0%92%D1%96%D1%80%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D1%81%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%9D%D1%94%D0%BC%D0%B5%D1%86%D1%8C-%D0%95%D0%A1%D0%93%D0%A3.pdf>
30. Королович О. О. Проблематика поляризованого розвитку регіонів України / О. О. Королович // Економічний простір. - 2019. - № 143. -

- С. 44-55. - Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpros_2019_143_6
31. Олійник Я. Б. Економічна та соціальна географія: сучасний стан та перспективи розвитку / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К: ВГЛ «Обрії», 2009. – 63 с.
 32. Паршин Ю. І. Оцінка нерівномірності економічного розвитку за індикаторами поляризації та асиметрії / Ю. І. Паршин // Інвестиції: практика та досвід. - 2014. - № 24. - С. 28-33. - Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2014_24_8
 33. Пилипенко І. О. (2015) Центро-периферійні процеси і структури в територіальній організації суспільства
<https://uacademic.info/ua/document/0515U000816>
 34. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація: Монографія / І. О. Пилипенко. – Херсон: Грінь Д.С., 2015. – 264 с.
 35. Пилипенко І.О. Функціональні відмінності центру та периферії як елементів суспільно-географічного простору // Теоретичні та прикладні проблеми сучасної географії: Матер. міжнар. наук. конф. пам'яті академіка Г.І. Швєбса, 3-5 червня 2009 г., Одеса. – Одеса: Изд-во ВМВ, 2009. – С. 211-213
 36. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Методики суспільногеографічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): навчальний посібник. Херсон, 2007. 112 с.
 37. Підгрушний Г. П. Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія / Г. П. Підгрушний. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с
 38. Пістун М. Д. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія / М. Д. Пістун, К. В. Мезенцев, В. О. Тьорло. – К: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 130 с.

39. Портал «Громадський простір» <https://www.prostir.ua/?news=mista-v-ukrajini>
40. Сайт федерації роботодавців Закарпаття <https://www.businessz.com.ua/news/27/970>
41. Соціальна географія: підручник / за ред. Л. Немець та К. Мезенцева. - К.: Фенікс, 2019. – 304 с. <http://soc-econom-region.univer.kharkov.ua/wp-content/uploads/2017/07/Social-Geography.pdf>
42. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
43. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / За ред. Г. В. Балабанова, В. П. Нагірної, О. М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.
44. Шаблій О. І. Категорії центральності та периферійності у загальній та описовій суспільній географії / О. І. Шаблій, Г. Н. Сохоцька // Історія української географії. – Тернопіль, 2012. – Вип. 26. – С. 7–15.
45. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії: навчальний посібник. Львів: Світ, 1994. 304 с. 17.
46. Яворська В. В. Геодемографічні процеси і геодемографічні райони Українського Причорномор'я: Методологічні і методичні проблеми : монографія / В. В. Яворська. – Одеса : Астропринт, 2007. – 208 с.
47. The Geography of Transport Systems. SIXTH EDITION. Jean-Paul Rodrigue (2024), New York: Routledge, 402 pages. https://www.routledge.com/The-Geography-of-Transport-Systems/Rodrigue/p/book/9781032380407?srsId=AfmBOopRGTRcbdC6-86Rzvj_YfiZIdNgw5GgBD068J8O7do_jhdfvnXe
48. Edward, P., & Summer, A. (2013). The geography of inequality: Where and by how much has income distribution changed since 1990? https://www.academia.edu/81396347/The_Geography_of_Inequality_Where_and_by_How_Much_Has_Income_Distribution_Changed_Since_1990

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Валовий регіональний продукт млн.грн. 2018-2021 роки

	2018	2019	2020	2021
Україна	3560302	3977198	4222026	5450849
Автономна Республіка Крим
області				
Вінницька	111489	129097	135867	173531
Волинська	60445	75637	77404	92535
Дніпропетровська	369356	390325	398732	582363
Донецька	192161	204893	206309	283326
Житомирська	77103	85267	91365	113919
Закарпатська	52445	61325	62022	75626
Запорізька	147043	155158	167260	228906
Івано- Франківська	78439	86679	90398	119680
Київська	198142	218647	242406	291519
Кіровоградська	64417	73066	75208	99564
Луганська	35204	40291	43204	52135
Львівська	177233	214400	236254	296182
Миколаївська	79903	92427	96648	124162
Одеська	173224	197153	220242	271669
Полтавська	174089	187289	188424	266694
Рівненська	56835	67363	71901	88859
Сумська	68476	75827	80432	105254
Тернопільська	49127	57140	62661	81485
Харківська	233279	247592	257805	319796
Херсонська	55152	61939	68467	88182
Хмельницька	75638	83006	96380	119876
Черкаська	93287	103466	108822	131154
Чернівецька	33905	41660	45054	54582
Чернігівська	70611	77981	84068	113474
м.Київ	833299	949570	1014693	1276376
м.Севастополь

¹ Починаючи з 2012 року розрахунки здійснено відповідно до Методологічних положень оновленої версії системи національних рахунків 2008 року (наказ Держстату України від 17.12.2013 № 398)

² Починаючи з 2014 року дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

³ Переглянуті дані регіональних рахунків за 2017–2019 роки (з урахуванням змін у платіжному балансі НБУ)

Додаток Б

Таблиця Б.1

Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн

	2018	2019	2020	2021
Україна	84228	94633	101138	131734
Автономна Республіка Крим
області				
Вінницька	71098	83133	88380	114218
Волинська	58294	73192	75193	90331
Дніпропетровська	114750	122298	126209	186697
Донецька	45936	49385	50124	69446
Житомирська	62905	70225	76017	95948
Закарпатська	41706	48853	49538	60632
Запорізька	85764	91452	99738	138521
Івано-Франківська	57030	63237	66245	88227
Київська	112510	123216	135817	162696
Кіровоградська	67743	77788	81166	109183
Луганська	16300	18793	20297	24684
Львівська	70169	85177	94317	119049
Миколаївська	70325	82121	86750	112864
Одеська	72731	82879	92823	115129
Полтавська	123722	134383	136608	195825
Рівненська	49038	58318	62485	77599
Сумська	62943	70550	75815	100760
Тернопільська	46828	54821	60565	79412
Харківська	86889	92835	97428	122227
Херсонська	52914	59972	66973	87378
Хмельницька	59576	65893	77153	96964
Черкаська	76881	86279	91817	112145
Чернівецька	37443	46135	50110	61088
Чернігівська	69712	78098	85435	117225
м.Київ	283175	320898	342247	431616
м.Севастополь

Додаток В

Таблиця В.1

Рейтингова оцінка регіонів за січень-листопад 2021 р. у розрізі напрямів соціально-економічного розвитку регіонів України

Регіон	Загальне місце регіону з усіма напрямками соціально-економічного розвитку	Економічний розвиток	Зовнішньоекономічна діяльність	Інвестиційна діяльність	Фінанси	Споживчий ринок	Житлово-комунальне господарство	Платоспроможний попит населення	Ринок праці	Населення
Вінницька	11	4	18	11	19	4	12	14	14	13
Волинська	19	18	24	25	16	20	14	2	24	1
Дніпропетровська	3	2	3	3	2	8	10	23	5	19
Донецька	24	15	5	21	20	25	23	25	25	12
Житомирська	15	13	8	10	11	10	8	9	17	18
Закарпатська	16	24	7	9	23	11	15	8	19	3
Запорізька	12	9	4	5	7	6	18	19	13	23
Івано-Франківська	8	20	11	2	15	15	13	16	11	6
Київська	2	7	16	6	4	5	2	6	3	8
Кіровоградська	23	19	12	24	24	19	22	17	22	21
Луганська	25	25	23	4	25	24	24	24	23	9
Львівська	5	14	6	7	6	2	4	22	6	7
Миколаївська	14	12	2	19	14	18	17	15	12	14
Одеська	4	3	19	18	8	9	3	4	4	11

